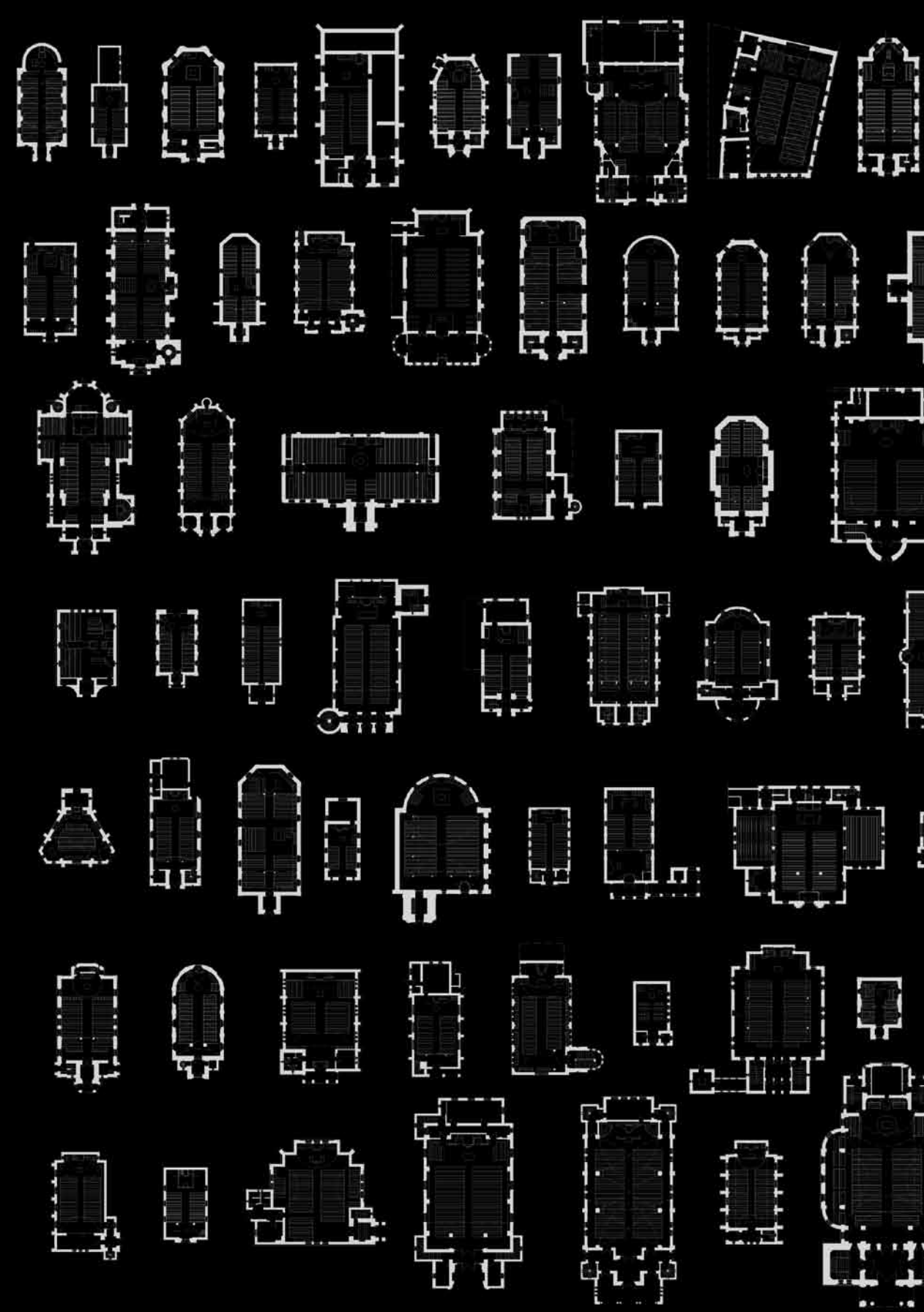

LXI. évf. 2017. 6. szám

MŰEMLÉKVÉDELÉM

MŰEMLÉK- VÉDELÉM

LXI. évf. 2017 6. szám Ára: 850 Ft

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM FOLYÓIRATA

LXI. évf.

2017

6. szám

Alapította: Gerő László

Szerkesztőbizottság: Bozóki Lajos, Galik Gábor, Krähling János, Ritoók Pál,
Ujlaki Zsuzsánna, Velladics Márta, Veöreös András

Főszerkesztő: Vukoszávlyev Zorán

Szerkesztőségi asszisztens: Lengyel Zita

Szerkesztőség: Miniszterelnökség – Társadalmi és Örökségvédelmi Ügyekért, valamint Kiemelt Kulturális Beruházásokért Felelős
Helyettes Államtitkárság – Kulturális Örökségvédelmi és Kiemelt Fejlesztési Főosztály
1014 Budapest, Táncsics M. u. 1.

Telefon: 795-3273, e-mail: zita.lengyel2@me.gov.hu

Előfizetésben terjeszti az Építészeti Tájékoztatói Központ Kft. Előfizetési díj 2017. évre: 4680,- Ft
Példányonként megvásárolható az ÉTK Kft. könyvesboltjában (1074 Budapest, Hársfa u. 21.) és bizományosoknál
(FUGA; TERC Kft.; Írók boltja). Egy szám ára: 850,- Ft

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

Vukoszávlyev Zorán: Műemlékvédelem és integritás / <i>Protection of Historic Monuments and integrity</i>	229
Fülöp András: Egy barokk templom Somogy és Tolna határán. Adatok a kányai római katolikus templom építéstörténetéhez / <i>A baroque church on the borderline of Somogy and Tolna County. Datas on the history of the Roman Catholic Church in Kánya</i>	233
Gál-Hevér Dominika - Gál Szabolcs: 'Közösségben az Úr asztalánál' – Református templomok építésze a két világháború közötti Magyarországon / <i>In community at the Lord's table - The architecture of Calvinist Churches between the two world wars in Hungary</i>	244
Karácsony Rita: Külföldre kényszerült '56-os építészek életútja és munkássága – adatok egy építészettörténeti kutatásból / <i>The life and work of architects forced abroad in '56 – data from a one-year long architectural historical investigation</i>	276
Urbán Erzsébet: Fal mögé rejtve – A Salm és Schwarzenberg paloták helyreállítása új, közös fogadóépület kialakításával (Hradsin tér, Prága, Csehország) / <i>Hidden behind the wall – Renovation of the Salm and Schwarzenberg palaces with evolving a new, shared reception building</i>	295
Rekonstruált műemlékvédelem / <i>Reconstructing monument-protection</i>	
Vukoszávlyev Zorán: A simontornyai vár 1964-75. évi helyreállítása / <i>Reconstruction works on Simontornya fortress in 1964-75</i>	310
Jelentés / <i>Report</i>	
Velladics Márta: A mi 21. századunk / <i>Our 21st century</i>	324

A folyóirat tanulmányai lektoráltak.

*A lapszám vendégszerkesztői, lektorai: Gaylhoffer-Kovács Gábor, Győr Attila, Horogszegi Tamás,
Nagy Gergely, Nagy Veronika, Prákfalvi Endre, Zsembery Ákos*

*A címlapon a két világháború között épített református templomok alaprajzainak kronologikus sora
(Gál-Hevér Dominika és Gál Szabolcs grafikája) szerepel*

Lapalapító: Miniszterelnökség

A folyóirat az Építészeti Tájékoztatói Központ Kft. gondozásában készül

Felelős vezető: Mohr László ügyvezető igazgató

Kiadói szerkesztő: Karácsony Tiborné kiadóvezető

1074 Budapest, Hársfa u. 21. Telefon: (06-30) 278-4247, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu

Tipográfia: WOW Stúdió Kft.

Nyomdai munkák: Séd Nyomdaipari Kft.

Azonossági szám: 11/2018

INDEX: 25 585 ISSN: 0541-2439

'KÖZÖSSÉGBEN AZ ÚR ASZTALÁNÁL' – REFORMÁTUS TEMLOMOK ÉPÍTÉSZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Gál-Hevér Dominika – Gál Szabolcs

Gál-Hevér Dominika építészhallgató (2013-)

E-mail: heverdomi@gmail.com

Gál Szabolcs építészmérnök (2014)

E-mail: gal.szabolcs.90@gmail.com

IN COMMUNITY AT THE LORD'S TABLE - THE ARCHITECTURE OF THE REFORMED CHURCHES BETWEEN THE TWO WORLD WARS IN HUNGARY

The research focuses on the Calvinist line of the Reformation, and its church-construction, which era was so far slightly analyzed. In the Hungarian church-construction around the turn of the century the question of the identification of the Reformed church-construction was identified. Samu Pecz emphasized the communal formation of the space, and the composition of center, he identified it as typical space-form in the Hungarian practise, then – half a century later gave István Medgyaszay an analysis about the actual tendencies. However the ideal space-form wasn't precisely defined theologically, the architectural commitments show a well identifiable form unit through the theory and the implemented churches.

The research concentrates on the era between the two world wars, which is rich in records, but it is not entirely discovered yet, and aims to give a whole picture about a well definable circle of memories. We made the comparative analysis of the era's churches, which was built in the territory of Hungary, our work is based on documentation and source processing according to the local survey.

The primary goal of our architectural historical investigation is to discover the tendencies of space-formation and to work out a typological classification through the analysis of the above mentioned era and territory, with a help of this we can represent the change of the idea-definition of the Reformed church-space between 1920 and 1945. Besides this we discovered many coherencies with the synthetic evaluation of the church-styles and the composition of the layout.

It is ascertainable resulting from the research of 113 churches, and the comparative analysis of the typology of the layout and the style, that in the contrast of the presumptions the tendencies didn't change between the two world wars, in the meaning, that despite the endeavor to initiate an independent Reformed church-type, inherited from the Roman-Catholic church construction, longitudinal tradition remained.

Around Debrecen and Budapest, which can be considered as the centers of the Reformation, a varied space formation of the churches is experienceable, against this in Transdanubia the longitudinal organization dominates.

It is well-founded to research further interdisciplinary questions in order to the deeper comprehension and recognition of the Hungarian Reformed church construction, expressly related to sociological-anthropological background, emphasizing the circumstances, which helped the spread of the 'Hungarian' identity style.

The comparison of some elements with international records, according to their formation the question of their relations emerged, to this it is necessary to know the circumstances of the buildings' construction. The research of international examples could take the study to an international platform, for the continuation of the research is indispensable.

1. BEVEZETÉS

A protestantizmus kezdetétől egészen napjainkig számos építész, művészettörténész, teológus foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen a protestáns templom megfelelő kialakítása, térszervezése, miként alakult az évszázadok során ezen épületek építészete. A protestáns istentiszteletek két legfontosabb eleme: az igehirdetés és az Úr asztalánál végzett közösségi liturgikus esemény – melyek kiszolgáló tárgyi eszközeinek elhelyezése lényegesen befolyásolja a templom formálását, alakját, belső elrendezését.

A kutatás a protestantizmus kálvini ágának, a református templomépítészetnek eddig kevésbé vizsgált korszakára fókuszál. Hazai templomépítészettünkben a századforduló környékén már megfogalmazódott a református templomépítészeti identifikációjának kérdése. Pecz Samu a közösségi térformálást, a centrumképzést hangsúlyozza, mint jellemző térformát azonosítja a hazai gyakorlatban, majd Medgyaszay István ad jó fél évszázaddal később elemzést az aktuális tendenciákról. Míg teológiai oldalról nem kerül egyértelműen meghatározásra az ideális térforma, az építészeti állásfoglalások az elmélet területén és a megvalósult templomok által egy jól azonosítható formaegységet mutatnak számunkra.

A kutatás az emléanyagban gazdag, de mind-egyedül teljességében fel nem tárt két világháború közötti időszakra koncentrált, folyamatában teljes képet kíván alkotni egy időhatáraiban jól definiálható emlékkorról. Elkészítettük az időszak Magyarország területén épült templomainak összehasonlító elemzését, amely helyszíni felmérésen alapuló dokumentálással és forrásfeldolgozással történt.

Építészettörténeti kutatásunk elsődleges célja, az említett korszak és terület közös metszetébe tartozó épületek elemzésén keresztül, a téralakítási tendenciák feltárása és tipológiai a csoportosítás létrehozása, mellyel bemutatható a református templomtér idea-fogalmának változása 1920-1945 között. Az alaprajzi kompozíció és a templomstílusok szintetizáló értékelésével emellett számos összefüggésre jutottunk. Mindösszesen 113 templomegyüttes elemzésén keresztül került sor az összevető elemzésre, mely által választ kaphatunk a két világháború közötti református templomépítészeti alakulására.

Mindemellett a templomfelmérésekkel a további tudományos kutatások alapját szolgáló dokumentáció, adatbázis jött létre, mely a szintetizáló felvetéseken túl önmagában is hiánypótló jelentőségű.

A kutatás egésze szorosan kapcsolódik a reformáció 2017-ben ünnepelt 500. évfordulójához.

2. PROTESTÁNS TEOLÓGIAI ÉS TEMPLOMÉPÍTÉSZETI ELMÉLETEK

A 16. században lezajlott reformáció hatására létrejött református egyház dogmatikai kérdései nagymértékben befolyásolták az irányzat építészeti tendenciáit, hatással voltak a meglévő templomállomány átalakítására és az új templomok építésére. Meghatározó gondolatuk, hogy a templom nem Isten lakhelye, háza, hanem Isten magában a gyülekezetben, az emberekben van jelen. Ugyanakkor Kálvin tanai ösztönzik, hogy a hívek közössége formálódjanak, és összegyűljenek Isten dicsőségére, mely események kiszolgálására alkalmas és tisztességes hely a templom, amely a római katolikus templomoktól eltérően nem minősül szent helynek.

A reformáció elvei és tanai a templombelsőt radikálisan megváltoztatták azzal, hogy megtiltotta a keresztek, szobrok és a képek használatát. A római katolikusok által használt oltárt eltávolította, és helyette az Úr asztalának használatát rendelte el, ami mellett a szószék vált a másik legfontosabb térberendezési elemmé, mivel a liturgia két leglényegesebb részét, az Úrvacsora vételét, és az Ige hirdetését szolgálják.

Mivel a két, szimbolikus jelentős bűtor helye az oltártól eltérően nem kötött, elhelyezésük variálása számos lehetőséget nyújt, és kérdést vet fel: mi a legideálisabb elrendezés a két bűtor elem számára, továbbá hogyan alakítják a padokat, hogy a református eszményeknek mindinkább megfelelően a templombelső kialakítása?

A reformáció kezdetétől számos építész és teológus kereste a választ ezekre a kérdésekre. A századforduló környékén hazánkban megjelent a törekvés arra, hogy a református egyház megtalálja saját kifejezőmódját, önálló identitást és a teológiai elveknek leginkább megfelelő, ideális templomtípust. Schulek Frigyes¹, Pecz Samu², Medgyaszay István³ építészként, Ravasz László⁴ és Csikesz Sándor⁵ lelkészként vizsgálták az identifikáció kérdését. Megállapításaikból a következő azonosság olvasható ki: a szószéknek és az Úr asztalának az elhelyezése meghatározó a térformálás szempontjából.⁶ Középponti helyet kell elfoglalniuk a térben, hogy a gyülekezet a közösségi élményt erősítve mindinkább körbe tudja venni. Lényeges szempont, hogy minél több ember megfelelően láthassa és hallgassa a

1. kép Budapest-Pozsonyi út, belső

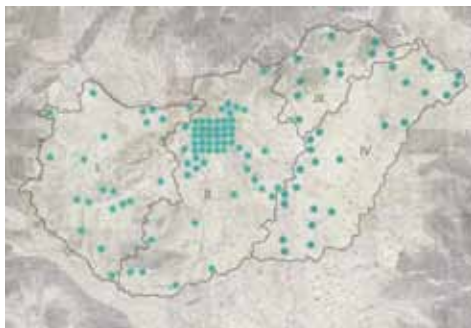
prédikáló lelkészt, és az Úr asztalánál végzett liturgikus eseményt. Ezek a szempontok együttesen, nagymértékben befolyásolják a templom méretét és alakját. Írásaikban alaprajzi típusokat elemeznek és kategorizálnak a református templom típus definiálása céljából' (1. kép).

3.. KUTATÁSI MÓDSZERTAN

A kutatás a szakirodalom megismerésével kezdődött, amely végigkísérte a vizsgálódás teljes folyamatát. A Várady József lelképásztor által összeállított gyűjtemény feldolgozásával és elemzésével képet alkothattunk a 20. században épült református templomállományról. (Az imaházak és a torony-hozzáépítések nem képezik jelen kutatás részét, mivel a sokszor csak szükségszerű megoldások nem alkotnak egységesen értékelhető építészeti képet.) A megközelítőleg 300 templomot számláló emlékhagyomány szűkítését a legfőbb történeti korszakok szerint: az I. világháború előtti, a két világháború közötti és 1945 utáni időszakokra tagoltuk. A II. világháborút követő időszakot összetett egyház-, és politi-

ka-történeti jellemzője miatt nem tartottuk alkalmasnak hallgatói kutatásban feldolgozni, ezért az 1945 előtti időszekekre koncentráltunk, mely korszak építészettörténeti értékelése is kialakultabb. Az ekként fennmaradt két csoport vizsgálatából kiderült, hogy a világháborúk között közel kétszer annyi református templom épült, mint az első világháború előtt. Ez egybeesett érdeklődési területünkkel, mely a különböző stílusok egymás mellett élését, a diverzebb építészeti összképet kereste. Az 1920 és 1944 közötti emlékek területi eloszlásának vizsgálatával folytatódott a kutatás átfogó, problémafeltáró szakasza.

Mivel az épületekkel teljesen csak közvetlen tapasztalat útján lehet igazán megismerkedni, a templomokat személyesen is felkerestük helyszíni vizsgálatok céljából. A bejárás folyamán elkészítettük a lelkészekkel és egyházközségi tagokkal végzett interjúkat, az épületek teljes körű fotó dokumentációját és a 100-as részletzettségű felmérési alaprajzokat. A templomok teljes dokumentációja adja e kutatás vázát, s a megállapítások alapjául szolgál (2. kép).

2. kép Vizsgált emlékek területi elhelyezkedése, I. Dunántúl egyházkerület, II. Dunamelléki egyházkerület, III. Tiszáninneni egyházkerület, IV. Tiszántúli egyházkerület

Magyarország területén 120 templom épült a két világháború közötti időszakban (3. kép). A központi szerepet játszó Budapestet érdemes külön is vizsgálat alá venni, mivel csak a fővárosban 27 emlék található, ami önmagában is jelentős mértékű növekedést mutat az ország egészére nézve. A továbbiakban Budapestet külön a '30-as évektől már Nagy-Budapestként emlegett, de valójában, közigazgatásilag csupán 1950-ben egyesítésre került fővárost értjük. Ez az urbanizációs folyamatok vizsgálata, a centrum és periféria kérdéskörének elemzése tekintetében fontos, hiszen a mai Budapest peremterületei az akkori főváros periférikus részeként kerültek beépítésre a két világháború közötti időszak alatt.

Építészettörténeti kutatásunk tárgyát mindösszesen 113 templom képezi. A korszak 120 megépült templomából az évek során néhány elpusztult, vagy a háborúban megsemmisült. Ha később lehetőség támadt újjáépítésükre, egyszerűsödtek, az eredetitől eltérően kerültek kialakításra. Előfordult, hogy elbontották az épületet, mert a gyülekezetnek lehetősége nyílt alkalmasabbat építeni vagy használni. Az említett események alapján 7 emlék nem képezi a vizsgálat tárgyát, azonban egy külön fejezetben röviden bemutatásra kerülnek a teljesség igényének szem előtt tartásával.

A templomok részletesebb megismerése után további felvetések, kérdések születtek. Milyen összeköttetés áll fenn az építészeti forma és az alaprajzi elrendezés között? Hogyan tudnak érvényesülni a református liturgia középpontra forduló igényei jellemzően katolikus hagyományú axiális térszervezésben? A református templom-

3. kép Vizsgált emlékek korszak szerinti eloszlása

építészetnek leginkább megfelelő centrális térformálás térnyerése arányában jelentősebb-e a katolikus hosszházas hagyománnyal szemben? Eltávolodva Debrecentől, a magyarországi reformáció központjától, milyen alaprajzi típusok jelennek meg? Feltételezhető, hogy a földrajzilag összefüggő emlékek hasonló térformálási vagy stílus kört mutatnak? Elképzelhető, hogy egy hagyományosan protestáns területen a keresztmetszetes vagy centralizáló térformálás jellemzőbb, mint a katolikus hatású tengelyes kialakítás? A stílus vonatkozásában megfigyelhető-e egyenletesség, vagy csoportosulásokat lehet inkább felfedezni? A korszak új stílusa, a modern térnyerése mennyiben tapasztalható az ország viszonylatában? Hogyan alakul a 20. század új tendenciáinak aránya a historizáló stílusokhoz képest? A reformátusok által magukénak érzett «magyaros» stílus milyen térformálásnál jelenik meg a leggyakrabban, vajon hány emlék tartozik a centralizáló alaprajzi kialakítással közös keresztmetszetbe? Továbbá izgalmas kutatási irányként merült fel, hogy: a kutatott egyedi térszervezésű emlékek esetében főképp milyen hatások érvényesültek a templomok formálásánál? Pecz és Medgyaszay kutatásai azt indokolják, hogy szükség van kronológiai vizsgálatra, azonban a kutatott periódus viszonylag szűk időtartama miatt nem feltételezhető az egyenes vonalú fejlődés, sejtethető-e mentén nem vizsgálható tisztán kronológiailag az emlékhagyomány.

4. VIZSGÁLATBAN NEM SZEREPLŐ TEMPLOMOK ÉS IMAHÁZAK

A források alapján számlált, a két világháború között Magyarországon épült, 120 példából álló emlékhagyományból 7 épület változatos okok miatt nem került a vizsgálati csoportba. A siófoki templomot kinőtte a gyülekezet, majd 2009-ben

4. kép Budapest-Régi Főti út, külső

5. kép Budapest-Nagytétény, külső

sikerült nagyobb építeniük, a régi kis templom pedig elbontásra került. Két emlék esetében funkcióváltás történt. Újszilvás 1943-ban épült temploma helyett, melyet jelenleg raktárként használnak, szintén egy másik, 1994-ben megépített templom szolgálja a gyülekezetet. A Rákospalota Régi Főti úti épületet az 1950-es években államosították, majd a 1990-es években sikerült az egyháznak visszaszereznie (4. kép). Ezen templomépület funkciója jelentős mértékben profanizálódott, hiszen eleinte azt tervezték, hogy divatbemutatóknak ad majd helyet, végül 2004-től bérbeadták a református zsinati levéltárnak. Az új használathoz kisebb átalakítások történtek a belső térben (5. kép).

Három esetben jelentős átépítésekre került sor. Budapest-Pestszentimrén 1927-ben épült meg az erdélyi stílusú keresztházzal rendelkező fióktornyos templom. 1944-ben robbantásban teljesen elpusztult, csupán az alapok és a padlózat maradt meg. A régi alapokon 1966-ra újjáépítették, 1986-ban felújították és más formájú tetőt kapott, majd a későbbiekben a torony is meg-

épült, mely méretében meglehetősen kisebb az eredetinel, ezenkívül a jelenlegi formálásában a keresztház nem látható.⁸

Budapest-Pestszentlőrinc-Erzsébet-Béla-telep temploma nem pusztult el, azonban nagy változásokon ment keresztül az évek során. Építéskori állapotán kis fatornyocska látható, melyet később nagyobb torony váltott le. Mai megjelenésében meglehetősen más formát mutat. Még nagyobb tornyot kapott, tetőzetét átépítették, csupán a falakat és a bejáratú ajtót tartották meg. Lelkészlak, lelkesi hivatal és gyülekezeti terem kapcsolódik hozzá (6. kép).

Érd temploma szintén nagymértékben átalakult, hiszen új torony épült, illetve a hossz tengely mentén jelentősen bővítették. A hátulsó részében közösségi terem készült, a templomtér megközelítőleg háromszoros nyújtása erős hosszanti hatást kölcsönöz az épületnek.

Két kivételesnek mondható esettel is találkozunk. Budapest - Pesterzsébet-Klapka tér Szeghalmy Bálint által tervezett templomának építését nem fejezték be a két világháború között. A reformáció 500 éves jubileumi évében indult meg a Nagy Béla építészmérnök által korszerűsített eredeti tervek szerinti kivitelezése (7. kép).

Hévízen, szintén Szeghalmy Bálint által, 1941-ben tervezett templomot a század végén építették fel eredeti tervek alapján, mely az evangélikusokkal közös használatú. Ez a példa nem tartozik a 120 két világháború között épült emlékek sorába.

Ebben a fejezetben megemlítsük a két világháború református templomépítéset egy másik szegmensét bemutató néhány példája is, melyeket szintén felkerestünk személyesen. Az ismert forrásokból nem volt egyértelműen megállapítható, hogy a kutatott korszakban eredetileg templomnak épültek-e, vagy az évek folyamán szükségszerűen váltak azzá. A helyszínen kiderült, hogy imaházként vagy más funkciójú épületként szolgáltak eredetileg, azonban mára templommá alakították át őket. Szinte mind-egyikre jellemző a nyereg tetős, családi házas jelleg, mely toronnyal egészül ki.

Ágasegyháza, Nagytétény és Tab temploma abba a kategóriába sorolandó, amikor az imaház későbbi torony hozzáépítéssel vált templommá.

Két őrségi falucska, Szaknyér és Szatta jelenlegi temploma tűzoltószertárként funkcionált eredetileg. Érdekes, hogy Szaknyéron egy 1800-as évekbeli fatorony állt, mely a két világháború között érte el mai állapotát. A ma is ha-

6. kép Budapest-Pesterzsébet-Klapka tér, jelenlegi állapot

ranglábának nevezett épület templomtere az emeleti részen található, mely nincsen bebútorozva illetve felújítva a jelenleg benne folyó tudományos mérések miatt.

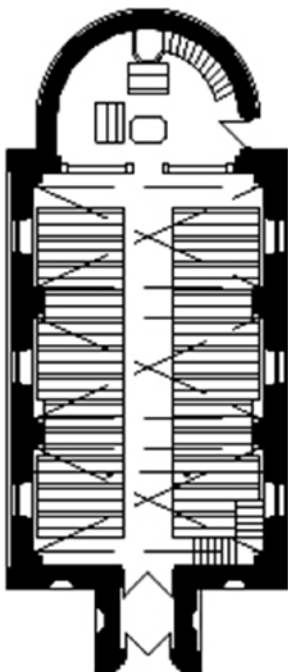
A csengődi imaház kis fatornyával protestáns iskolaépületként működött, mielőtt funkciót váltott.

7. kép Budapest-Pesterzsébet-Klapka tér, tervezett

8. kép Drávacsek, belső

9. kép Drávacsek, alaprajz

5. TÉRALAKÍTÁS, TÉRSZERVEZÉS

Az építészettörténeti kutatás célja a református igényeknek megfelelő térszervezés tendenciáinak feltárása, melyet jelentősen elősegít egy alaprajzi tipológiai csoportosítás felállítása. Helyszíni vizsgálataink és felméréseink által a vizsgált emlékműveket pontosabban megismerve, tapasztalataink alapján alakítottuk ki az általunk adott csoportnevekkel az alaprajzi tipologizálást.⁹ Összesen öt nagy és több alcsoportra osztottuk a vizsgált épületeket, s ezek alapján az alábbi, tipológiai rendszert alakítottuk ki (lásd később külön összefoglalva: 24-27. kép):

- Teremtemplom
 - Hossztengelyes térformálás tengelyben lévő toronnyal
 - Hossztengelyes térformálás, aszimmetrikus toronnyal
 - Hossztengelyes térformálás torony nélkül
 - Hossztengelyes-keresztengelyes térformálás
 - Keresztengelyes térformálás
- Kereszthajós templom
- Saroktemplom
- Legyezőszerű alaprajz
- Poligon alaprajz

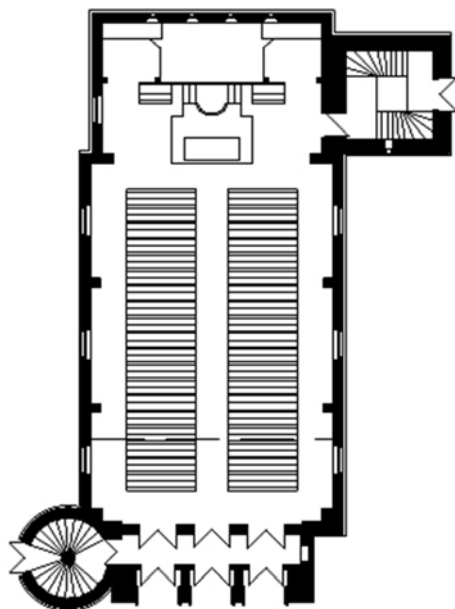
Az első csoportot a teremtemplomok alkotják, mely öt további alcsoportra bontható. Az első a hossztengetyűes tñrformálás tengelyben lévő toronnyal típus, melyen a leginkább érzhetők tetten a katolikus hagyomány jellemzői. A szószék és az Úr asztala a hossztengetyűre szerveződik, a torony szintén a tengelyben áll, valamint sok helyen érzhető még a szentély-hajó viszony (8-9. kép).

A következő alcsoport a hossztengetyűes tñrformálás aszimmetrikus toronnyal típus, mely abban tér el, hogy a torony a hossztengetyűből kibillentve, aszimmetrikusan helyezkedik el. Oldalra helyezése leveszi a hangsúlyt a hossztengetyűesség hatásáról. Három kivételes példával is találkoztunk. Náluk a torony 'campanile' szerű, nem közvetlenül a templom tömegéhez csatlakozik, hanem árkádsor köti össze a két épületrészt. Építészeti formálásában az úgynevezett 'Római Iskolás' típushoz igazodnak (10-11. kép).

A harmadik alcsoportnak a hossztengetyűes tñrformálás torony nélkül elnevezést adtuk. Az előző példánál a torony tengelyből való kibillentése leveszi a hangsúlyt a hossztengetyűesség hatásáról. A torony nélküli templomoknál ez még inkább megvalósul, hiszen torony hiányában kevésbé érzékelhető a tömeg hosszanti formálása.

10. kép Budapest-Rákospalota-Újváros, belső

11. kép Budapest-Rákospalota-Újváros, alaprajz

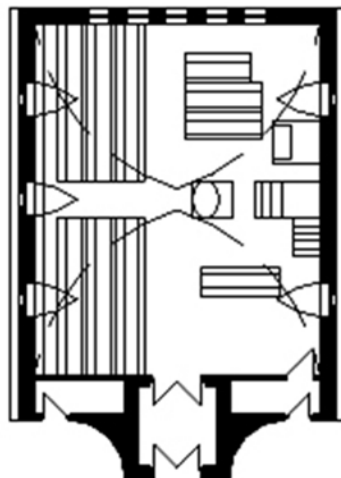
Mindhárom csoportban megfigyelhető, hogy az apszis-kialakítás változásával, és a bútorozás finomításával, hogyan alakul a református eszményeknek való megfelelés.

A negyedik alcsoportban a hossztengetyes-kereszttengetyes térformálású templomok találhatók, melyeknél a hossztengetyes szervezéssel

együtt megjelenik a kereszttengetly is. A kereszttengetlyre rendeződik a bútorzat, a torony és a bejárat ugyanakkor a fő axisban marad. Néhány emlék esetében a hossztengetly mindkét végében található karzat, valamint a haránttengetlyben egy másik be-

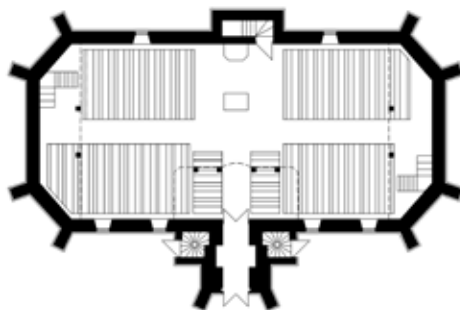
12. kép Pustaszabolcs, belső

13. kép Pustaszabolcs, alaprajz

14. kép Magosliget, belső

15. kép Magosliget, alaprajz

járat is megjelenik. Ezek a példák már átmenetet képez a következő csoportba (12-13. kép).

Ezt a keresztterengelyes térformálású templomok alkotják, melyeknél most már teljesen elmarad a hosszterengelyes szervezés. A torony, a bejárat, a szószék és az Úr asztala is a keresztterengelyben találhatóak (14-15. kép).

A második fő csoportot a kereszthajós templomok képezik, melyek jellemzője, hogy a hosszhajó kiegészül egy kereszthajóval. A típus előnye, hogy többen kerülnek a szószékhez és az Úr asztalához közel (16-17. kép).

A harmadik fő csoport a saroktemplom típus. Jellemzője, hogy a szószék és a torony egy átlós irányú tengely két végében helyezkednek el, a hívek padjai pedig ennek a tengelynek a két oldalára szerveződnek. Az Úr asztala megfelelő pozíció-

óban van, mindhárom padosorból jól látható. (lásd később külön tárgyalva 35-36 kép)

A negyedik, a legyezőforma típus. Sajátossága, hogy a gyülekezet padosorai legyezőszerűen helyezkednek el a szószék és Úr asztala körül, ezzel lehetővé téve, hogy több ember kerüljön a két tárgy közelébe. (lásd később külön tárgyalva: 37-38. kép)

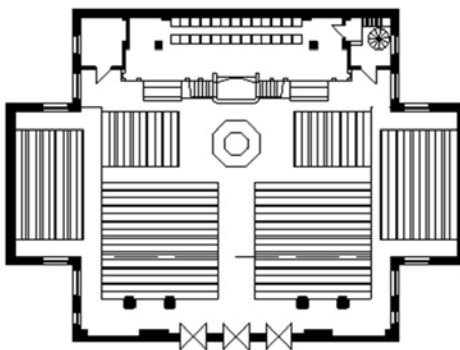
Utolsó csoport a poligonális formálású típus, melybe egy szabályos ötszög alaprajzú templom tartozik. A szószék és az Úr asztala a páratlan oldalszámú sokszög egyik sarkában állnak és a velük szembeni oldalon helyezkedik el a templom bejárata. (lásd később külön tárgyalva: 39-40.kép)

Csoportosításunk sorrendje mutatja, hogy hogyan próbált a református hagyomány-teremtési törekvés eljutni a katolikus hatású hosszterengelyes térszervezéstől egy saját igényeinek megfelelő alaprajzi kialakítás felé.

A hosszterengelyes térszervezésű irányt a teremtemplomok keresztterengely nélküli emlékei

16. kép Budapest-Szabadság tér, belső

17. kép Budapest-Szabadság tér, alaprajz

18. kép Budapest-Kelenföld, belső

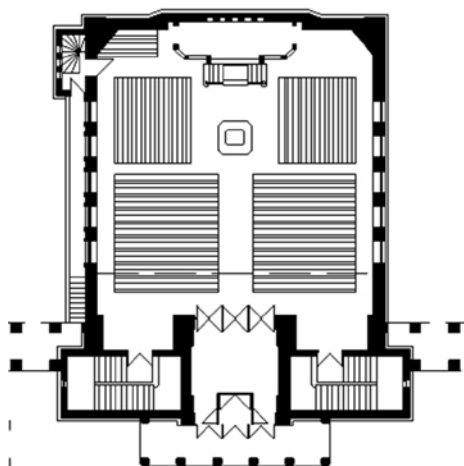
képviselik. A centralizáló térszervezés irányába mutató kategóriákba sorolandók a hossztengety-kereszttengety, a kereszttengety térszervezésű, a kereszthajóval ellátott, a sarok, legyező illetve poligon alaprajzú templomok, hiszen már a hossztengety-kereszttengety térformálásnál változás történik a megszokott hosszanti tendenciákhoz képest.

A csoportok képviselői között vannak különbözőségek, ezért érdemes néhány emléket megemlíteni, melyeknél egyedinek mondható formai, funkcionális, használati jellegzetességek tapasztalhatóak.

Ilyen példa Albertirsa temploma, melynél hossztengety-kereszttengety-terében a szószerű nem a tengely végében, hanem oldalra helyezve, a hajó és szentély találkozásánál helyezkedik el. A szentély részbe a presbitérium padjai kerültek, így a lelkésznek a szószerűről jobbra-balra kell tekintenie, hogy egyben lássa gyülekezetét. Azonban pozitív változás, hogy a bútor közelebb került a hívekhez.

A hossztengety csoport határán helyezkednek el azok a templomok, melyek közel vagy pontosan négyzetes arányukkal erős centrális hatást érnek el. Dorogon, Komáromban és Szombathelyen jelen van a hajó-szentély viszonya, ami miatt a tér veszít ebből a hatásból, viszont Komáromban, Sóstófalván, Piliscsabán és Budapest-Kelenföldön (18-19. kép) a padok elforgatása, és szintén Komáromban az U alakú karzat megléte nagymértékben hozzájárul a centralitás erősítéséhez.

Szintén a hossztengety szervezésű templomoknál előfordul olyan helyzet, hogy a bejárat nem a tengelyre szerveződik. Ugyan hátul, de oldalt található, így a templom feltárása nem a megszokott módon történik. Ez a megoldás talán

19. kép Budapest-Kelenföld, alaprajz

már finomít a hosszanti szervezés hatásán. Ilyen emlékek épültek például Keszthelyen, Mosonmagyaróváron, Nagyatádon, Tatabányán és Budapest-Józsefvárosban.

A vizsgált területen több háromhajós templom is épült. Kialakításuk úgy megfelelő, ha csupán keskeny oldalfolyosóként közlekedésre szolgálnak. Pecz Samut idézve: „A háromhajós templomok conventionális elrendezése általában – aránylag – igen széles mellékhajókat tüntet elő, melyek sokszor, különösen csarnoktemplomokban majdnem elérik a főhajó szélességét. A protestáns templom-épületekben a háromhajós elrendezések nem alkalmazhatók ezen eredeti alakjukban, ott célszerűbb a mellékhajókat csak mint közlekedésre szánt keskeny folyosókat kiképezni, mert a pillérek, ha a mellékhajó szélessége nagyobb lenne, sok ülőhely kilátását elfődnék.”¹⁰

Ide sorolható Budapest Rákospalota-Óváros, Külső-Józsefváros, valamint Dorog, Komárom, Miskolc-Martintelep, Nagykanizsa és Szombathely temploma.

A kutatás során egyetlen kéttornyos emlékekkel találkoztunk, Pápán. A forrásokból ismert, hogy Budafokon is két tornyot terveztek, de pénzhánya miatt nem került sor a megépítésére. Az angalföldi templom szintén egyedüli példa kör alakú tornyával. Szombathelyen kivételes eset történt. A két világháború között tervezett torny 2016-ban készült el. Eredeti terv szerint az épület bal oldalának közepén kapott volna helyet, ahol jelenleg egy ajtó jelzi a tervezett pozíciót. Erre a megoldásra a városi tér megváltozása miatt nem

20. kép Budapest-Szabadság tér, belső

volt lehetőség. A mai kialakításában a bejárat rész síkjában található nem kapcsolódva közvetlenül a templom tömegéhez, hanem egy zárt folyosó köti össze a két épületrészt. Megjelenésében hasonló a „campanile” tornyos megoldásokhoz, ahol árkádsorral kapcsolódik a torony a templomhoz (20-21. kép).

Számos templom tervezésénél már eredetileg is fontos szempont volt a multifunkcionalitás, egy közösségi központ létrehozása. Főként nagyobb templomokhoz altemplomot is építettek, és a leg-

21. kép Pápa, külső

többjükben színpaddal kialakított kulturális tér kapott helyet, mely alkalmas különböző közösségi alkalmak megtartására, programok szervezésére, ráadásul néhányuk moziként is funkcionált régebben. Ide sorolható például Budapest-Nagyvárad tér, Kelenföld, Pestszentlőrinc-Kossuth tér, Rákospalota-MÁV telep épülete. A Szabadság téri templom alagsorában található a ma is működő Szabó Dezső Katakombaszínház terme. A többszintes épület emellett még számos más funkcióval szolgál: lelkési hivatal, gyülekezeti terem, kápolna, könyvtár és lakások találhatóak benne. Több helyen is tapasztalható volt, hogy az építész a vizsgált korszakban egy épületnek tervezte a templomot a lelkési lakással és hivattal, valamint a gyülekezeti teremmel, mint például Keszthelyen, Sopronban vagy Örkényen. Tatabánya-Bánhida esetében a templom az emeleten helyezkedik el, egy lépcsőházon keresztül közelíthető meg a templomtér, alatta a földszinten elemi iskola működött. Budapest-Nagyvárad téren és Kelenföldön szintén egybeépültek ezek a funkciók, viszont itt egy keskeny átjáró kapcsolja össze őket. A helyszíni vizsgálat során kiderült, hogy a gyülekezetek közösségi térre való igénye miatt számos templomhoz építettek hozzá újabb épületrészt, vagy a templombelsőben alakítottak ki megfelelő helyiséget.

A Balatonnál és környékén több városban is találkoztunk az evangélikusokkal közösen használt templomokkal. Tervezésükre magyarázat lehet a Balatonnál történő időszakos látogatás, és a két felekezet gyülekezetének aránylag kis létszáma. Ezen okok miatt nem volt szükséges, esetleg lehetőség sem nyílt külön épületek létesítésére. A tervezők bravúrosan oldották meg az eltérő felekezeti irányból adódó különbségek kezelését. Az evangélikusoknál a reformátusokkal ellentétben megjelenik az oltár és az oltárkép. Az említett városokban, Bábolnán, Fonyódon, Sümegen és Tapolcán (22-23. kép) mindkét felekezet eszközei megtalálhatóak. Az Úr asztala oltárként is funkcionál, az evangélikus istentiszteleten hátra tolják a megfelelő pozícióig. Az oltárkép a képre szerelt ajtók kinyitásával megjeleníthető, illetve eltakarható attól függően, hogy melyik felekezet liturgikus eseménye zajlik az épületben (24-27. kép).

6. STÍLUS

A vizsgált két világháború közötti időszakra alapvetően jellemző a stíluspluralizmus.¹¹

A stílusok elemzése alapján elkülöníthető két főirány, az egyik a historizáló formaalkotás,

amelybe a neoromán, neogótikus, neobarokk, neoklasszicista és eklektikus törekvések tartoznak. A másik kategória az újabb, 20. század környékén megjelent „magyaros” és modern, valamint ezek előzményeként kezelhető szecessziós tendenciákat foglalja magába. Az utóbbiból kiemelendő a reformátusok által kedvelt „magyaros” stílus, amely az elemzés alapján a legtöbbször előforduló irányzat a vizsgált időszakban. Feltételezhető, hogy a Trianon után kialakult helyzettel, valamint a később visszacsatolt, főleg református népességű területek hatásával van kapcsolatban: ez motivációt adott egy közös nemzeti összetartozást kifejező művészeti irány megalapozására és a református identitás kifejezésének lehetőségére. A „magyaros” irányzat jeles képviselője Szeghalmi Bálint, akinek építészetében egy-két példa kivételével az erdélyi

templomépítészet stílusjegyei meghatározó módon jelennek meg (28-30. kép).

A nemzeti stílus keresés kezdetén az erdélyi irányzat adaptálása előtt ázsiai gyökereket kerestek a művészek.¹² Feltételezhetően a vizsgálatban ennek a vonalnak az egyetlen megjelenítője az Árkay Aladár által tervezett Budapest-Rákosszentmihály-sashalmi templom (31.kép). A keleties vonal főként az épület formálásban, belsőépítészetében és színhasználatában mutatkozik meg.

Többek között érdekes helyzet jelenik meg Budapest-Wekerletelepen (32.kép), ugyanis az erdélyi népi építészet stílusbeli sajátosságait magán hordozó telep lakóépületeitől enyhén eltér az eklektikusan megfogalmazott templom. Habár az emlék markáns tornya egyértelműen „magyaros-szecessziós” irányú, az épület többi része már más tendenciát mutat, majdhogynem külön életet él.

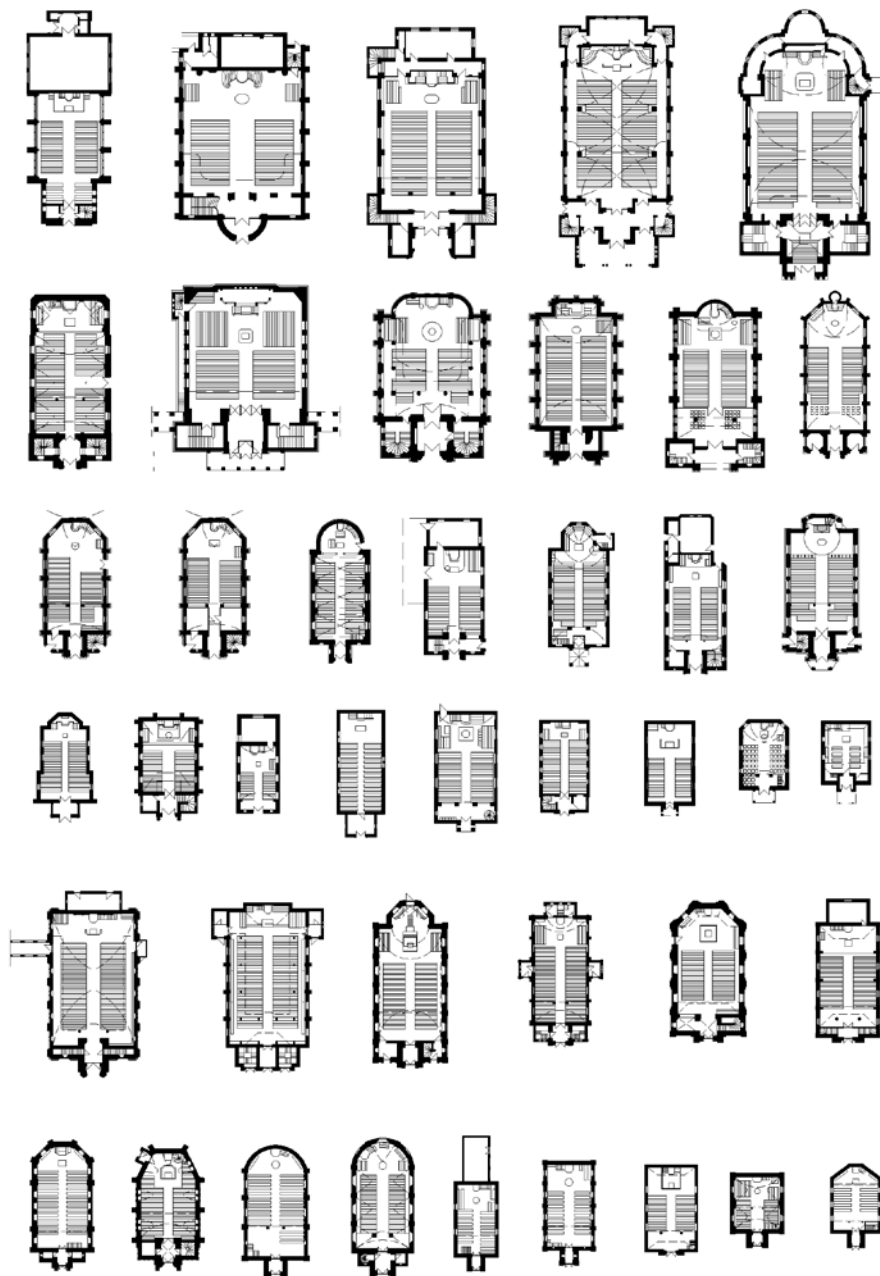
22. kép Tapolca, belső – református állapot

23. kép Tapolca, belső - evangélikus állapot

Térformálási tendenciák

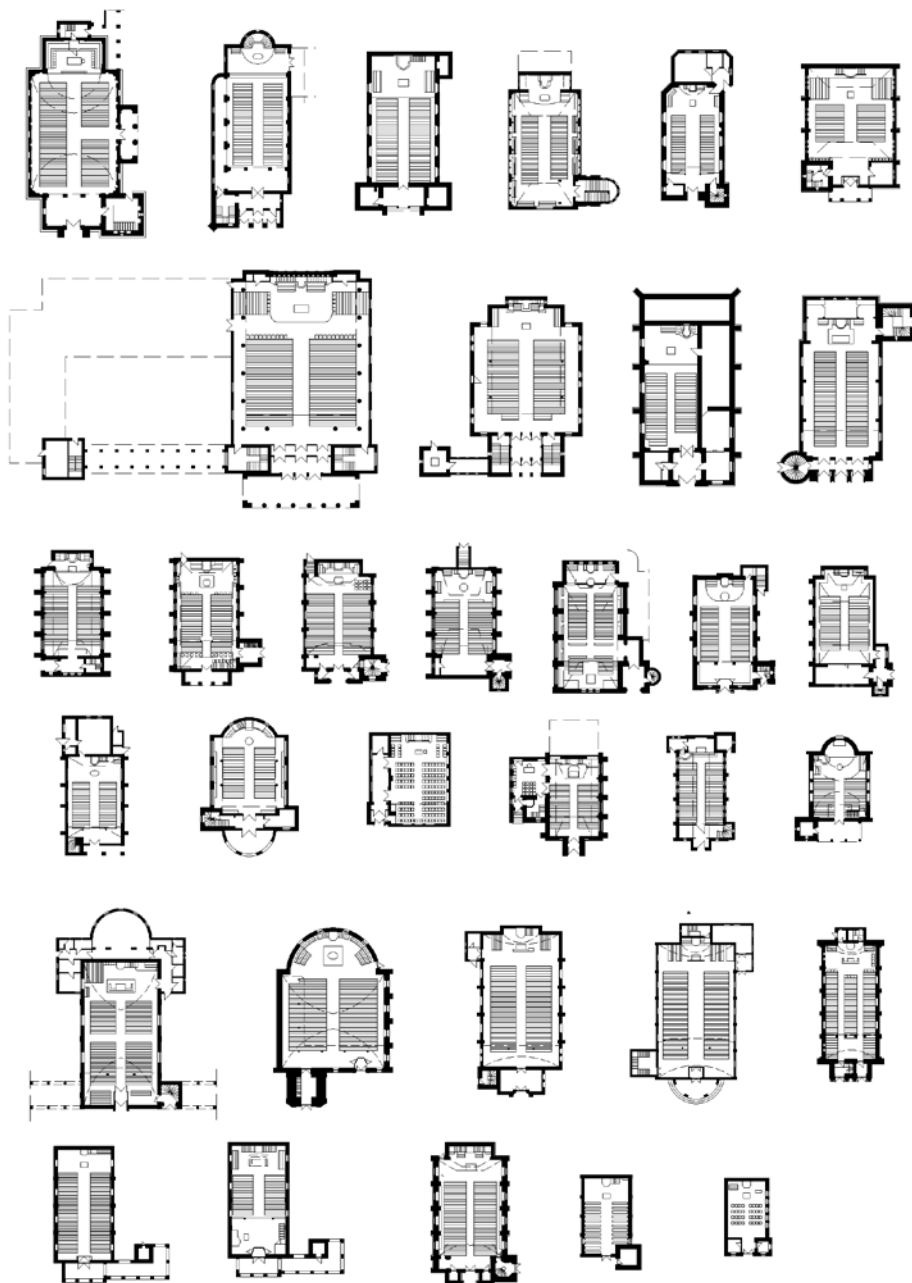
Hosszlengelyes_torony a tengelyben

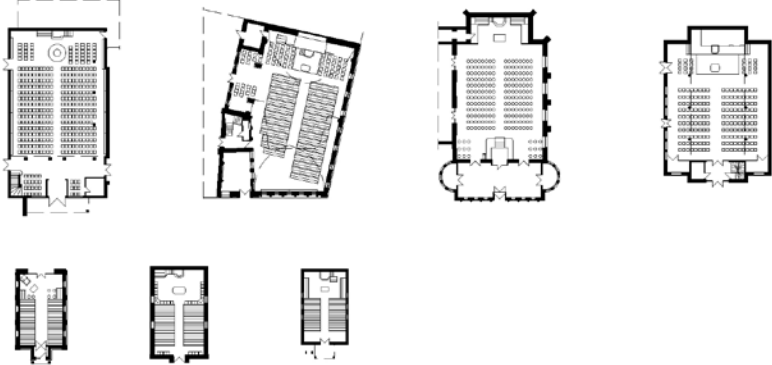
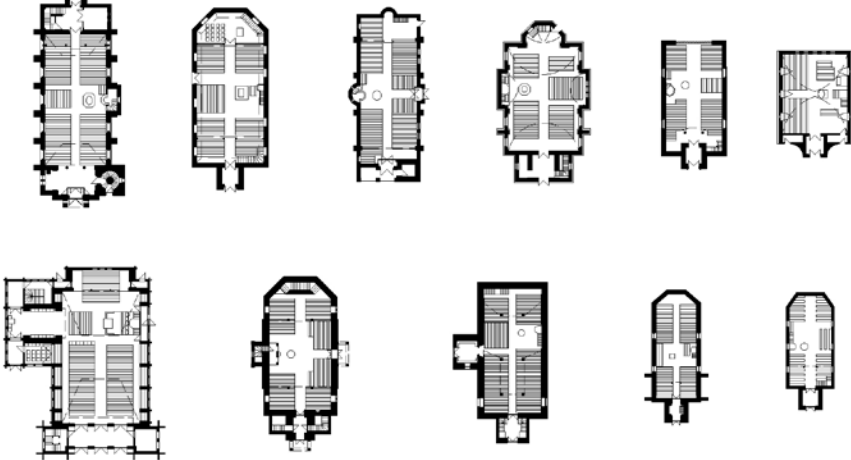
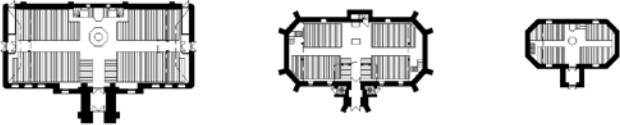
24. kép Vizsgált emlékek térformálási tendenciáinak tipologizálása I.

Térformálási tendenciák

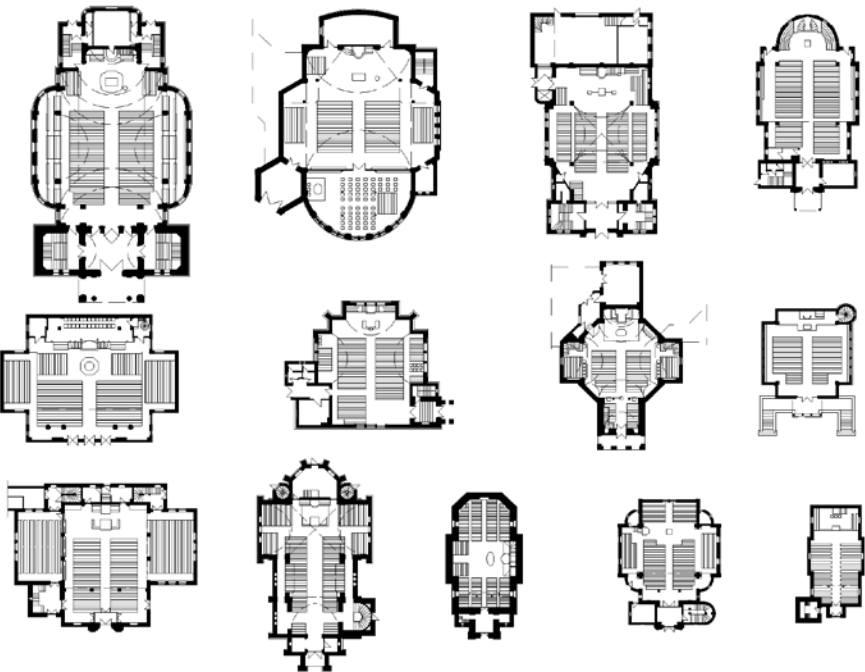
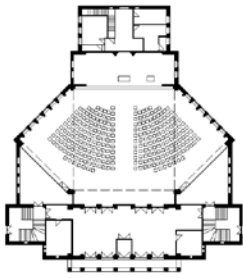
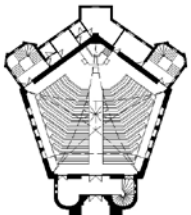
Hossztengelyes_aszimmetrikus torony

25. kép Vizsgált emlékek térformálási tendenciáinak tipologizálása II.

Térformálási tendenciák	
Hossztengelyes_lorony_nélküli	
Hossztengelyes-keresztitengelyes	
Keresztitengelyes	

26. kép Vizsgált emlékek térformálási tendenciáinak tipologizálása III.

Térformálási tendenciák				
Kereszthajós				
Saroktemplom				
Legyező szerű alaprajz				
Poligonális alaprajz				

27. kép Vizsgált emlékek térformálási tendenciáinak tipologizálása IV.

28. kép Tapolca (magyaros), külső

29. kép Nagykanizsa (modern), külső

30. kép Sopron (eklektikus), külső

7. SZINTETIZÁLÓ FELVETÉSEK: A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI REFORMÁTUS TEMPLOM- ÉPÍTÉSZETRE VONATKOZÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK ÖSSZEGZÉSE

A következőkben az magyarországi két világháború közötti református templomépítészeti új kutatási eredményeit kívánjuk összegezni. A megállapítások alapjául egyrészt a megelőző kutatómunka és a teljes emléktanyag ismerete szolgál. A következőkben hét, általunk kiemelt fő téma köré csoportosítottuk hipotéziseinket és azok bizonyítását. Ezen részművek mindegyike akár önálló kutatási témaként is megállja a helyét, s ily módon kitágítja a jövőbeli kutatási folyamatok irányát és lehetőségeit.

7.1. Urbanizációs folyamatok

A történelmi és társadalmi változások miatt bekövetkező urbanizációs folyamatok jelentős hatást gyakoroltak a templomépítkezésekre.

Budapest népessége a Trianon utáni bevándorlási folyamatoknak köszönhetően növekedett a két világháború között. A folyamat a húszas években túlnyomórészt a peremövezeteket érin-

31. kép Budapest-Rákosszentmihály-Sashalom, belső

32. kép Budapest-Kispest-Wekerletelek, külső

tette, majd a '30-as években az akkori közigazgatás szerinti Budapest területét. A trianoni békeszerződés után az elcsatolt területekről legfőképp a fővárosba nagy számban érkeztek elsősorban az értelmiségi réteg képviselői, de a bevándorlók nagy részét a vidéki városok és falvak szegényebb rétegei tették ki. Egy más irányú népeségmozgás is kialakult: Budapest belső területeiről sokan települtek ki a fővárossal szinte már összeépült peremterületekre illetve kertvárosokba. Az említett külterületek benépesedése a szegényebb rétegek számára kedvezőbb életfeltételeknek valamint a vidékies jellegnek, zöld környezetnek és nem utolsósorban az olcsóbb életlehetőségnek volt köszönhető. A vidékről érkezőknek lehetőség nyílt továbbra is a megszokott életformát élni, bár érezni lehetett a belvárostól való távolság hatását.¹³

A bevándorolt népességgel együtt Budapestre sok református települt be, új közösségek jöttek létre. Összesen 27 templom épült Nagy-Budapest területén, melyből 18 a peremövezetekben, és mindössze ennek a fele, azaz 9 az akkori Budapest kerületeiben. Megfigyelhető, hogy Budán csupán 5 templomot építettek, szemben a Pesten épült 22 emlékekkel. Erre magyarázatot ad a leírt bevándorlási mozgás, mely a peremterületeket részesítette előnyben, valamint az, hogy a budai rész a módosabb, ennél fogva kisebb létszámú rétegnek volt elérhető (33-34. kép).

A főváros mellett érdemes megvizsgálni, hogy a nagyvárosokban miért indult meg az építkezés. Összességében elmondható, hogy az országhatárok közelébe eső nagyvárosoknak, szintén az 1920-as területelcsatolások eredményeként beköltöző népesség növekedése miatt volt szükség újabb épületekre. Szombathelyen és Sopron-

ban egy-egy templom épült, Szegeden kettő. Ezekben a városokban nem volt olyan mértékű a bevándorlás, mint Debrecenben és Miskolcon, melyek közel esnek a méretében nagyobb elvett területekhez. Debrecen hat új templomából négy a periferián épült, ahol a budapestivel azonos okok miatt telepedtek le az emberek. Miskolc gyarapodásához más okok is hozzájárultak. A második világháborúra való felkészülés miatt a város az ország legfontosabb nehézipari központjává vált,

33. kép Budapest-Szabadság tér, külső

34. kép Csongrád, külső

így nagymértékben megnövekedett az ipari lakosság. Szintén a város telepein, Martintelepen és Diósgyőr-Vasgyáron volt szükség újabb építkezésekre. Kivételt képez a tetemvári deszkatemplom, ami az előtte tűzvészben elpusztult templom helyén épült.

A Balaton környékén szintén fellendült az templomépítések száma. Az I. világháború után elvesztett tengerparti üdülőhelyek hiányában felértékelődött a magyar tenger, és egyre többen keresték fel rekreáció céljából. 1930-ra a déli part jelentősen beépült, 1938-ra megépült a balatoni műút. Balatonboglár, Balatonlelle és Fonyód gyülekezet történeti forrásából kiderül, hogy nagy-

számban nyaraltak reformátusok a településeken. Közösséggé szerveződtek, és kezdetben villaépületekben, iskolákban tartották az istentiszteleteket, míg sor kerülhetett templom építésére. Keszthelyen és Siófokon is épült református emlék, mely városok a legfontosabb kikötők közé tartoztak.¹⁴

Pápán található a vizsgált időszak méretében legnagyobb temploma, az egyetlen emlék, mely két toronnyal rendelkezik. Monumentalitását a Dunántúl reformációjában betöltött központi szerepének köszönheti. Az évszázadok során több temploma illetve imaháza volt a református közösségnek, a mai templom tervezésére a növekvő gyülekezet miatt került sor.

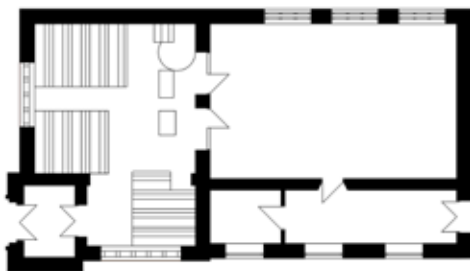

35. kép Földeák, külső

7.2. Egyedi emlékek, mint különleges példák

A református identitás vágnak leginkább megfelelő centralizáló, egyedi térformálású templomoknál felvetődött a kérdés, hogy milyen szándékok állhattak az adott alaprajzi elrendezés alkalmazása mögött. Esetleg kialakult városépítészeti helyzetek, az építész újító látásmódja, a megrendelő befolyása vagy ezen tényezők együttes jelenléte határozta meg egy-egy emlék formálódását.

A földeáki templom (35-36. kép) építését Szirbik Sándor makói lelkész kezdeményezte. A kiírt pályázaton Loós János makói iparművész-tanár terve nyert. Az ő munkája volt többek között az időközben lebontott Makó-rákosi neogótikus református templom, illetve egy impozáns hatású ravatalozó épület, amely pénzügyi szűkössége miatt leegyszerűsödött formában épült meg a makói református temetőben.¹⁵ A földeáki modern megjelenésű sarok templom két derékszögben találkozó utca saroktelkére lett tervezve. A merőleges találkozását kiemelően a torony a sarokpozícióba került, amely meghatározó döntés volt az alaprajz további mozzanatainál. A templom épületrészeihez az utcák mentén

36. kép Földeák, alaprajz

egyik oldalról a parókia, a másik oldalról az iskola csatlakozik, utóbbi illesztésénél megadta a lehetőséget a szakrális tér és oktató terem összeállítására. A torony és egyben a bejárat pozíciója, a bővíthetőség iránya továbbá a legoptimálisabb bútorozás kijelölte a szószék megfelelő helyzetét, így tudott kialakulni ez az egyedinek számító saroktemplom elrendezés. Falusias, családi házas léptékű környezetbe való illeszkedés mellett egyfajta kiemelés volt a célja a tervezőnek. A csatlakozó parókia és iskola nyeregvető tömegeihez képest a szakrális teret határoló utcafronti falakat attikaszerűen megmagasította, ezzel templomszerű megjelenést kölcsönözve az épületrésznek.

A debreceni egyetemi templom (37-38. kép) építését az egyetem kezdeményezte. A meghívásos pályázaton Borsos József építész terve nyert, aki a pályázaton álnévvvel indult, hogy rosszakaróit félrevezesse. Az épület alaprajzi kialakításának az egyetem reprezentációs igényeit kielégítő „színház terem” jellegű, legyező forma lett az eredménye. Ez az elrendezés a bejárat fölött és mellett a legyező forma végében elhelyezett karzatokkal együtt nagy létszámú befogadására alkalmas anélkül, hogy a hívők túl messzire kerülnének a szószéktől vagy az Úr asztaltól, mint például egy nagy befogadó képességű hosszházas templom esetében. Emellett az „*oldalhajók beforgatásával*” megszűnik a kereszthajós emlékek merev bútorozásából eredő kevésbé komfortos fejtartás, mivel a padok vonala a szószékből húzott sugárra merőleges így egyenesen lehet a prédikáló lelkipásztorra tekinteni. Az eredetileg sokkal nagyvonalúbb, dinamikusabb, szétnyíló legyezőforma alaprajzot a megrendelői igények és a merev hagyománykövetés átalakította. A kiírt pályázatban fontos kritérium volt, hogy a templom megjelenésében alkalmazkodjon az egyetem épületegyütteséhez. Borsos a református kollégium klasszicizáló stílusát választotta alapul, ötvözve azt a modern

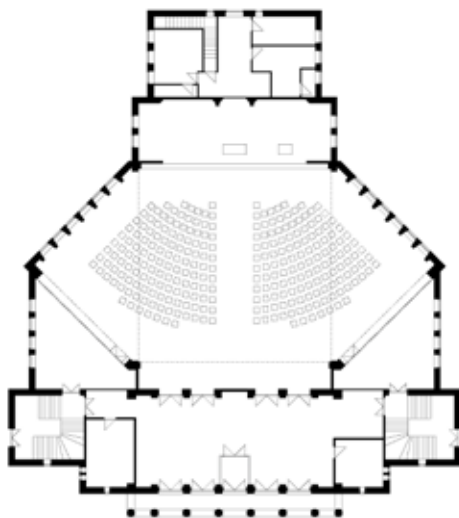
37. kép Debrecen-Egyetemi templom, belső

tömeg és felületképzéssel. Eredeti elképzelés szerint a templom kő vagy klinkertégla burkolatot kapott volna vakolat helyett.

A Szeged-Honvéd téri templom (39-40. kép) építését Bakó László a Kálvin téri egyházközség lelkesze kezdeményezte. A meghívásos pályázatot Borsos József építész terve nyerte. A saroktelket, amely két utca hegyesszögű találkozásánál helyezkedik el, a város adományozta templom-építés céljára. Borsos a városépítészetből illetve a telek formájából fakadó adottságokat felismerve alakította ki az épület jellegzetes, szabályos ötszög alaprajzát. A hegyesszögű találkozást kiemelően az impozáns méretű torony a sarok-

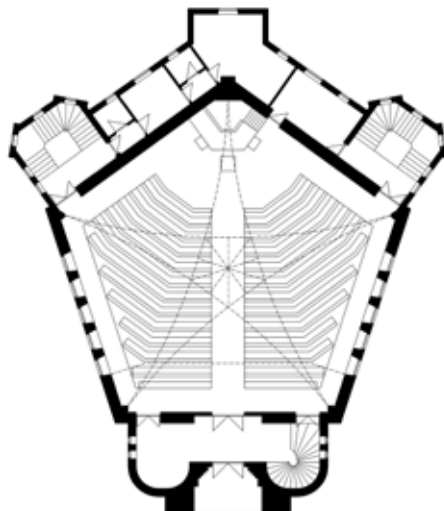

39. kép Szeged-Honvéd tér, belső

38. kép Debrecen-Egyetemi templom, alaprajz

pozícióba került a bejáratral együtt. A templomhoz az udvar felől a parókia illetve a segédlelkész lakás csatlakozik. A szőszék a hossz tengely bejáratral szembeni csúcsába került, ezzel irányt adva a bútorozásnak, amely az alaprajzhoz alkalmazkodva befordul az igehirdető felé. Borsos az épület homogén, klinkertégla burkolatával méltó lezárást szándékozott adni a Dóm térnek.

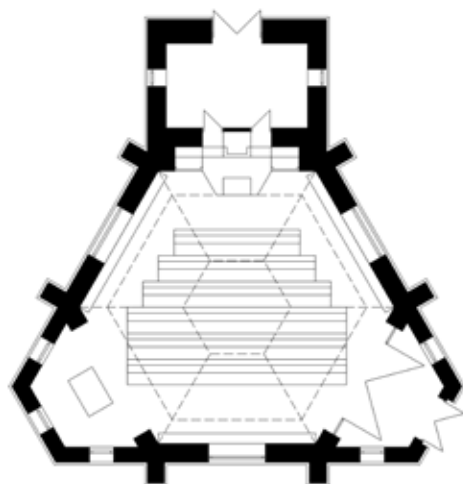
40. kép Szeged-Honvéd tér, alaprajz

41. kép Sümeg, külső

A sümegi református-evangélikus templom (41-42. kép) építését a két protestáns gyülekezet közösen indítványozta. A pályázat bírálói Szeghalmy Bálint építész tervét választották. A három utca által határolt háromszög alakú telket a város ajándékozta a két gyülekezet számára. Az épület egyedi kialakítására itt is hatást gyakorolt a telek adottsága. Szeghalmy a belső szabályos hatszögformára tervezte, ehhez illesztette hozzá a bejáratnak és az orgonának helyet adó épületrészeket továbbá a torony tömegét, így a telek alakjához idomuló háromszögforma alakult ki. Az építész megkülönböztetni kívánta a város építészeti kiemelt helyen felépülő templomot a szomszédos vakolt családi házaktól, ezért stílusára jellemzően kő és téglaburkolattal tervezte meg az épületet.

Összegzésképpen elmondható, hogy a különleges városépítészeti viszonyokban az építész rendezőelvet keresett a geometriai szabályosságban.

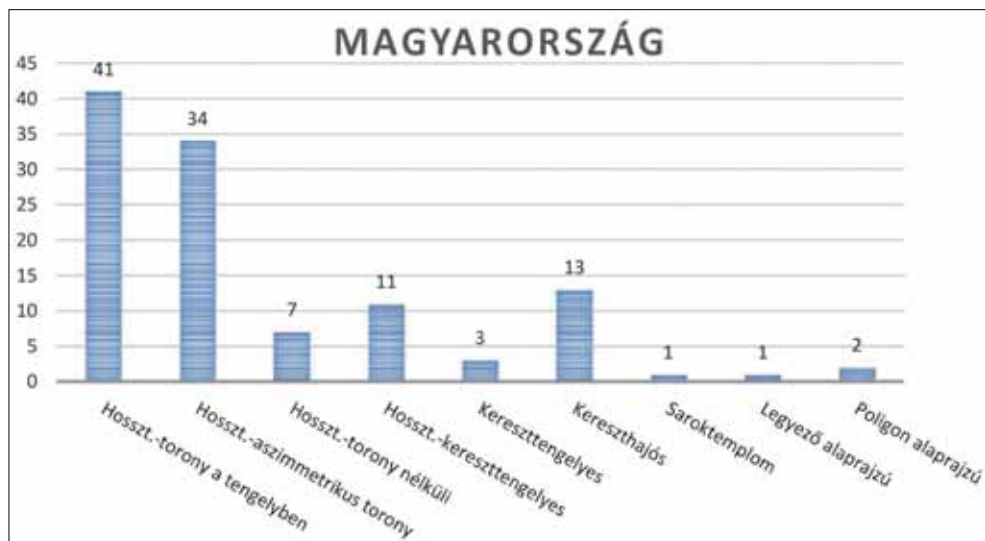
42. kép Sümeg, alaprajz

7.3. A templomépületek alaprajz – földrajzi eloszlásának vizsgálata

Sejtésünk, hogy a század elején megjelenő identitásvágy hatására a református templomtípusnak leginkább megfelelő centralizáló térszervezés terjedni kezd, beigazolódni látszik. Azonban korántsem került túlsúlyba a hossztengetyes térszervezéssel szemben, arányában meglehetősen kevés centralizáló emlékekkel találkozunk. Elmondható, hogy továbbra is erősen jelen van a katolikus hosszházas hagyomány, úgy tűnik nehéznek bizonyult elszakadni az évszázadok alatt megszokott formáktól. Országosan 31 centralizáló és 82 hossztengetyes térszervezésű templom épült (43. kép). A Debrecen szellemi és földrajzi

43. kép Vizsgált emlékek térformálási eloszlása országosan

44. kép Vizsgált emlékek térformálási eloszlása kategóriánként országosan

45. kép Debrecen-Homokkert, belső

közelségében lévő Tiszáninnen és Tiszántúl egyházkerületek területén ez a szám 16 és 25, azonban távolodva a reformátusság központjától, (a másik két kerület területén 15 és 57), az országos arány még inkább eltolódott a hossz tengelyes térszervezés felé. Budapesten a centrális szervezés megjelenése megegyezik az országos aránnyal.

Az alaprajzi forma szerint vizsgálva az elosztást, még szembetűnőbb a különbség. Az országban 96 teremtemplom, és 17 kereszthajós illetve egyedi formálású templom található. A Tiszáninnen, Tiszántúl területeken ezen vizsgálat szerint is nagyobb az arány, mint a másik két kerületben, azonban a legmagasabb Budapesten, ahol 6 kereszthajós kialakítás is látható. Az országban legnagyobb számban a teremtemplomok csoportjába tartozó hossz tengelyes tengelyben lévő toronnyal és aszimmetrikus toronnyal rendelkező emlékek vannak jelen (44. kép).

A földrajzi elosztást vizsgálva számos összefüggés figyelhető meg. A teremtemplomokról elmondható, hogy szétszóródva jelennek meg az

ország területén, azonban a típuson belüli alcsoportok megjelenésében megfigyelhetőek csoportosulások. A tisztán hossz tengelyes térszervezésű csoport képviselői az ország szinte teljes területén jelen vannak, azonban a peremrészekén kevés található meg, inkább az ország belseje felé koncentrálódnak. A hossz tengelyes-kereszt tengelyes térszervezésű templomok Budapest környékén, valamint az ország északkeleti részén csoportosulnak. A tisztán kereszt tengelyes csoport 3 példája egyértelműen az ország keleti részén figyelhető meg, ráadásul az országhatár közvetlen közelében épültek. Elgondolkodtató, hogy vajon az országon átvélő régiókhoz tartozhat-e ez az irány. Elmondható, hogy a kereszt hajóval ellátott templomok főképp a nagy és jelentősebb városokban jelennek meg: Debrecenben, Miskolcon, Sopronban, Pápán egy-egy, míg Budapesten hat emlék. Egyrészt a nagyobb létszámú hívek elhelyezése, másrészt az építész személye szerepet játszott a formaválasztásban. Egy példa található egy méretében kis települé-

46. kép Pápa, belső

47. kép Agárd, külső

sen, Besenyődön is. Tiszagyenda és Tisztaberek temploma a típus határán található, hiszen nem jelenik meg a megszokott értelemben vett kereszthajó, csupán annak kezdeményei láthatóak a templomon. Az egyedi megjelenésű templomok a Tiszáninnen és a Tiszántúl egyházkerületek területére koncentrálódnak, hiszen összesen egy, Sümeg temploma képviseli a másik két egyházkerület egyedi csoportját. (lásd később külön tárgyalva: 53. kép)

Budapest területét vizsgálva a teremtemplomok általánosságban mindenhol jelen vannak. A torony nélküli csoportjuk aránya magas, az országos 7 épületből 5 itt található. Érdekes jelenség, hogy a teremtemplomok keresztgyeletes típusaiból egy emlék sem épült a főváros területén, a kereszthajós templomok aránya viszont itt a legnagyobb, az országos szám mintegy fele itt figyelhető meg. A centrumban mindössze egy, a peremövezetben 5 ilyen példával is találkozunk. (lásd később külön tárgyalva: 54. kép)

7.4. A református templomok jellegzetes kellékei, a karzatok

Az igény, hogy minél több embert helyezhesse- nek el a templomban a karzatok megjelenését eredményezte. A befogató képességet érdeme- sebb vertikális irányban növelni, így kevésbé növekszik a távolság a szószéktől a templom ho- rizontális bővítéséhez viszonyítva, továbbá gaz- daságosabb a belmagasságot növelni az alaprajzi terület növeléséhez képest.

A vizsgált területen és időszakban többféle karzat-kialakítással találkozunk. A templomok közel hatodában nincs emelvény kialakítva. A leggyakoribb az a térformálási helyzet, hogy a hosszgye- ly egyik végében a szószékkel szem-

ben kap helyet a karzat, ugyanis az emlékek több, mint fele ebbe a csoportba tartozik. (45. kép).

A két oldalon kialakított karzat megoldás jellemzően a keresztgyeletes bútorozás alkalmazásánál érhető tetten, a budapesti templomok között megjelenő példái viszont mind hosszgye- lyes formálásúak. Utóbbi esetben a szószék mögötti karzatot az orgona elhelyezésére hasz- nálták.

A három oldalon kialakított emelvény csak a keleti országrészben fordul elő, a miskolci Desz- katemplomban, a debreceni Egyetemi templom- ban és Magosligeten.

Előfordul olyan helyzet is, ahol a tér mind a négy oldalán található karzat. Ez a megoldás csak 3 kereszthajós térformálásnál látható, jel- lemzően nagyobb városokban – Debrecen- Mester utca, Miskolc-Martintelep, Sopron, – ahol több ülőhely elhelyezése vált szükségessé. Mind a három esetben a szószék mögötti karza- ton kap helyet az orgona.

„L” alakú megoldással összesen 2 helyen ta- lálkoztunk: Vásárosnamény és Nagykanizsa templomában. „U” alakú kialakítás Noszvaj ki- vételével nagyvárosokban található, összesen 7 településen, például Szombathelyen, Komárom- ban, Budapesten, Miskolc – Diósgyőr-Vasgyár- ban vagy Debrecenben.

Kétszintes emelvény Eger kivételével na- gyobb lélekszámú településeken jellemző, ös- szesen 3 helyen: Budapest-Kelenföldön, Budapest- Szabadság téren és Pápán (46. kép).

A centralizáló térformálást erősítő karzatok – kétoldali, három oldali, négy oldali, „L”, „U” alakú és kétszintes – az országban szétszóródva jelennek meg. Az emlékek közel negyede – 28 templom – ide sorolható.

A helyszíni vizsgálat során több helyen ta- pasztalható volt, hogy a település léptékétől füg- getlenül, csökkenő létszám miatt, a karzatok be- építésre kerültek. Viszont megállapítható, hogy a kisebb települések beépített karzatai kivétel nél- küül használaton kívül vannak, ellenben a nagyvá- rosokban az így létrehozott helyiségeket változa- tos formában használják a gyülekezetek.

7.5. Van-e összefüggés a korszak református templomépítészeti stílus és földrajzi eloszlás tekintetében?

A stílus kérdéskörét vizsgálva kijelenthető, hogy főképp a neoromán, az eklektikus, a „magyaros” és a modern stílusban épült templomok vannak jelen. (lásd később összehasonlításként: 50. kép)

A stílus és a földrajzi eloszlás kapcsolatát vizsgálva egyes tendenciák esetében általános eloszlás, míg más esetben területi csoportosulás figyelhető meg. A historizáló stílusok közül a neoromán (47. kép) tendenciák nyugaton egyáltalán nem, csak a keleti és középső országrészekben jelennek meg. A neogótikus irányzat jelentősen az északkeleti területen halmozódik. Ennek oka a keleti országrész általánosan vett rosszabb anyagi helyzetéből fakadhat, ugyanis Pecz Samu állítása szerint a gótizáló templomokat racionálisabb szerkezetük kedvelté tette, kivitelezhetősége jól számítható volt, és a nem feltétlen kisebb építési költség mellett arányosan jelentős esztétikai többletet eredményezett.¹⁶ Ezen középkori neo irányzatok egy kivételével szinte teljesen kiszorultak Budapest területéről és csak a vonzáskörzetében jelennek meg. A neobarokk stílust képviselő emlékek csak az ország keleti, nagyszámban pedig az északkeleti területen találhatók meg. A neoklasszicista templomok az országban elszórva, de kis számban figyelhetők meg, érdekes viszont, hogy Budapesten arányaiban többel lehet találkozni, ugyanis az emlékek több, mint fele ide koncentrálódik. Az eklektikus tendenciák az országban és a fővárosban is általánosan elszórva jelentkeznek. A szecessziós irányzat (48. kép) képviselői a középső régióban csoportosulnak, összesen csupán 4 ilyen emlék épült.

Egyértelműen megállapítható, hogy a „magyaros” stílusjegyeket viselő templomok fordulnak elő a legnagyobb számban, általánosan elszóródva a fővárosban és országszerte. Arányait tekintve nyugaton jóval több ilyen típusú emlék figyelhető meg, mint a keleti területeken. Ezen észrevétel érdekesség, hogy a reformátusok által kedvelt nemzeti stílus a magyarországi reformátusság központjának tekinthető Debrecen környékén és a hagyományosan református területeken kisebb arányban jelentkezik. Ezen irányzat képviselői nagyvárosok új településrészein találhatók meg keleten, ezzel szemben nyugaton gyakran a települések kialakult városszövetén belül kaptak helyet.

A modern építészeti formaalkotásait megjelenítő templomokról kijelenthető, hogy az országban elszóródva, ugyanakkor nagyobb városokban vagy azok közelében fordulnak elő. Területileg viszonyítva a fővárosban nagy számban épültek, ugyanis az ország 14 emlékéből 5 itt helyezkedik el, 4 a centrumban és 1 pedig peremkerületben. (lásd később külön tárgyalva: 56. kép)

Budapest területét vizsgálva kijelenthető, hogy nagy arányban vannak jelen a neoklasszi-

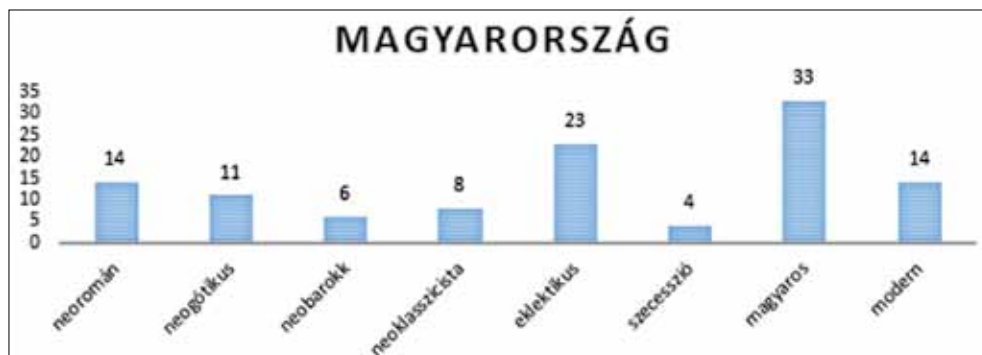

48. kép Budapest-Rákospálva, külső

cista, a «magyaros» és a modern stílusban épült templomok az ország területéhez viszonyítva. Emellett az itt található emlékek több, mint a fele a 20. században megjelent új irányzatok – szecessziós, «magyaros», modern – stílusjegyeit viseli. (lásd később külön tárgyalva: 55. kép)

49. kép Vizsgált emlékek stílusainak eloszlása országosan

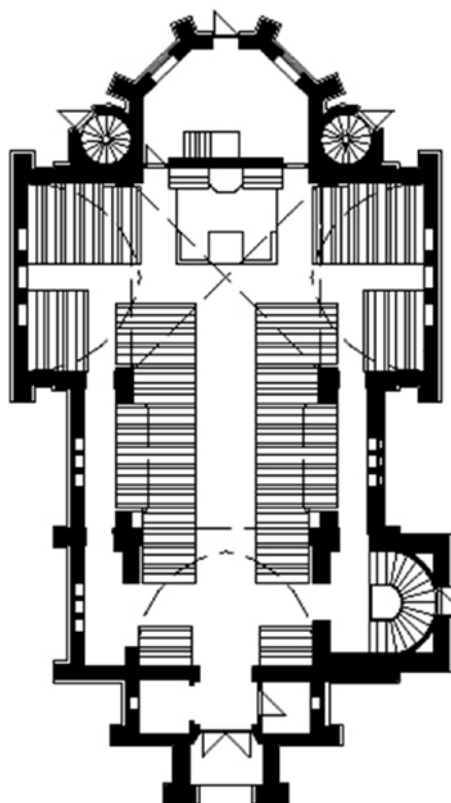
50. kép Vizsgált emlékek stílusainak eloszlása kategóriánként országosan

Általánosan elmondható, hogy a historizáló irányzatokhoz képest az új szemléletű tendenciák szinte azonos számban fordulnak elő. Figyelemre

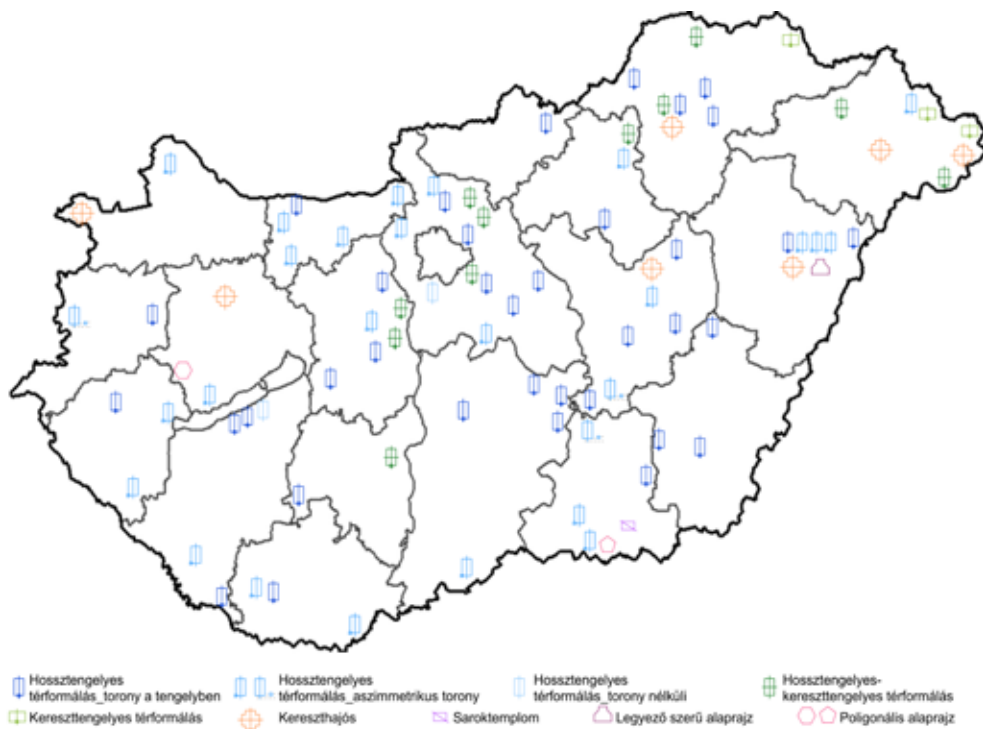
méltó az utóbbi kategória stílusainak gyors térnyerése az egész országban ilyen rövid idő alatt a történeti formálásokhoz képest (49-50. kép).

51. kép Miskolc-Martintelep, külső

52. kép Miskolc-Martintelep, alaprajz

53. kép Vizsgált emlékek elhelyezkedése országosan térformálási tipologizálás szerinti szinkóddal

7.6. A református templomalaprajzok és a stílusok összefüggései a két világháború közötti Magyarországon

A térformálási és a stílusbeli összefüggések vizsgálata alapján kijelenthető, hogy a református építészeti formát leginkább képviselő templomok csoportjaiban minden tendencia megjelenik kisebb-nagyobb arányban, ugyanakkor egyik irányzat sem fordul elő kiugróan magas számban a többihez képest.

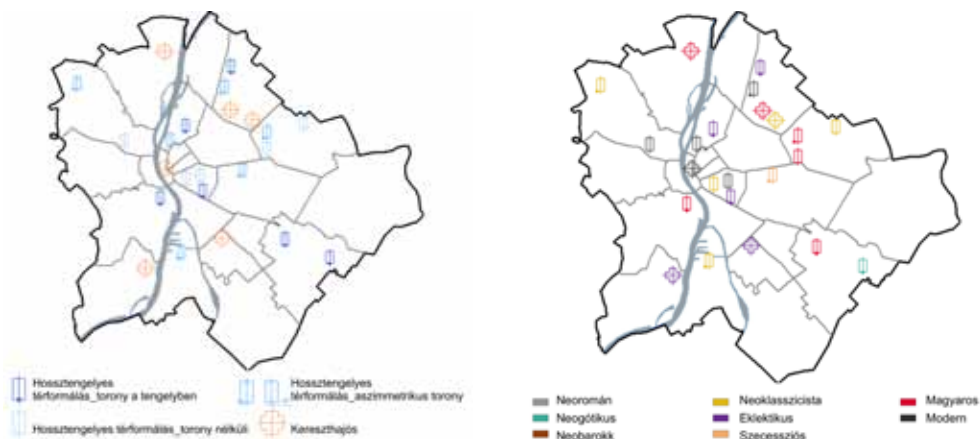
A hossz tengelyes alaprajzi elrendezésű templomok jellemzően eklektikus és „magyaros” stílusúak. Emellett a keresztthajós térformálású emlékek megközelítőleg fele is az utóbbi irányzat stílusjegyeit viseli. Csupán 8 templom (51-52. kép) centralizáló térszervezésű a „magyaros” stílusban épült 33 emlékből. Ezen megállapításokból kitűnik, hogy a reformátusok által magukénak érzett „magyaros” stílus és centralizáló térformálás közös metszetébe aránylag kevés épület tartozik. Ez alapján feltételezhető, hogy a nemzeti stíluskezeséssel összekötött református identitásvágy

eredményének tekinthető „magyaros” stílus nem térformálási, hanem stílusbeli változást hozott a templomépítészetben (51-52. kép).

Megállapítható, hogy az egyedi térszervezésű – saroktemplom, legyezőszerű és polygonális alaprajzú – emlékek stílusukban mind a 20. században megjelent „magyaros” és modern irányzatokat képviselik. Ebből következő érdekesség, hogy a historizáló tendenciák nem jelennek meg ezekben a csoportokban.

A neoromán stílus képviselői nagyrészt hossz tengelyes térszervezésű templomok, a tisztán keresztengelyes alaprajzi elrendezésű emlékek mind neogótikus irányzatban épültek.

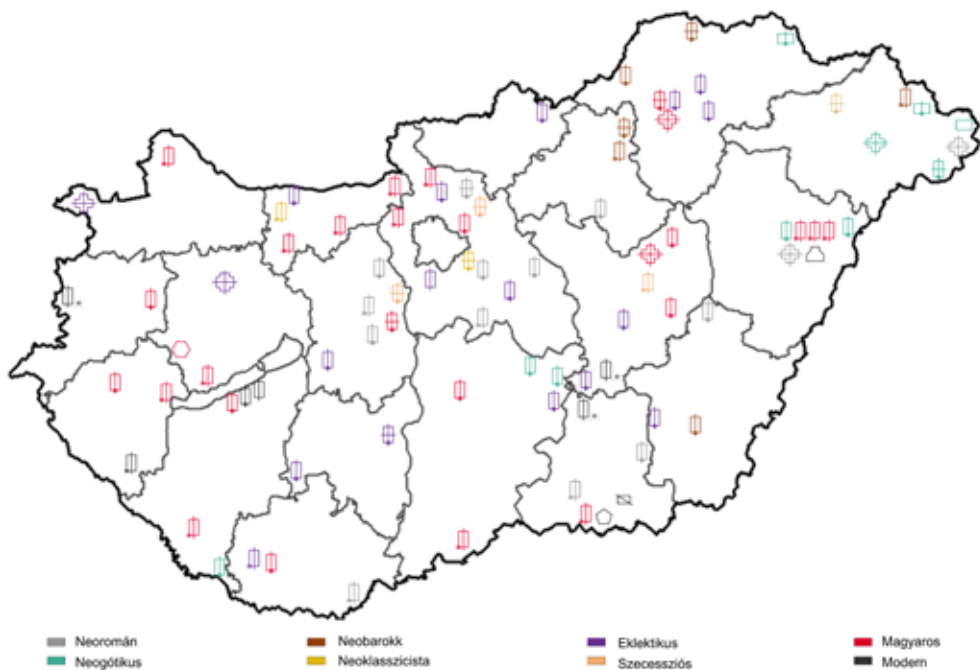
A neobarokk stílusjegyeket megjelenítő emlékek a teremtemplom csoportba tartoznak, azon belül mind a három hossz tengelyes típusban fellelhető. Ezen megállapítás alapján a katolikus egyház templomépítkezéseinél előszeretettel alkalmazott neobarokk stílus a református templomépítészetben is a katolikus hagyományt megjelenítő hosszthajós térszervezésű épületeknél tűnik fel.

54-55. kép Vizsgált emlékek elhelyezkedése Budapesten térformálási tipologizálás és stílus szerinti szinkóddal

Az eklektikus stílusban épült templomok szinte mind a teremtemplomok csoportjában csoportosulnak, ezen belül a legtöbb a hossztenge-lyes-torony a tengelyben típusba tartozik.

A modern irányzatot képviselő emlékek közé sorolható az összes <campanile> torony kialakítá-sú, egyedi térszervezésű és toronynélküli temp-lom. Mindössze egy hossztenge-lyes-torony a ten-

56. kép Vizsgált emlékek elhelyezkedése országosan stílus tipologizálás szerinti szinkóddal

gelyben alaprajzi rendszerű épület tartozik szintén ide. Ezek alapján kijelenthető, hogy a modern stílus a különlegesebbnek mondható, nem hagyományos templomokra jellemző.

7.7. Kronológiai elemzés

A kronológiai kutatás összehasonlító elemzése azt eredményezte, hogy nem figyelhető meg egyenes vonalú fejlődés sem alaprajzi formálásban, sem stílusban. Ugyanakkor látható, a „magyaros” stílus-irányzatot képviselő emlékek száma az 1936-ot követő időszakban időarányosan magasabb, valamint, hogy a modern stílus elterjedése a magyarországi református templomépítésben az 1934-40 közötti tömör időszakhoz köthető. A „magyaros” iránnyal kapcsolatos árnyalt feltételezések bizonyítása érdekében szükséges lenne a kutatást a 20. század első évtizedeire és az 1945-öt követő időszakra is kibővíteni a későbbiekben (53-56. kép).

8. KONKLÚZÍÓ

Összességében megállapítható, hogy a feltételezésekkel ellentétben nem változtak a tendenciák a két világháború között abban az értelemben, hogy az önálló protestáns templomtípus megteremtésére való törekvés ellenére megmarad a római katolikus templomépítésetből örökölt hosszaházas hagyomány.

A magyarországi reformátusság központjának tekinthető Debrecen közelében, Budapesten és környékén még tapasztalható sokszínűség a templomok térformálása terén, ezzel szemben a Dunántúlon már a hosszaházas alaprajzi szervezés dominál.

A hazai református templomépítő gyakorlat mélyebb megértésére és megismerésére indokolt további interdiszciplináris kérdésköröket vizsgálni, kifejezetten szociológiai-antropológiai háttérre vonatkoztatva, kiemelve a „magyaros” identitású irányzat elterjedésében szerepet játszó körülményeket.

Felmerült egyes példák külföldi emlékekkel történő összehasonlítása, formaalkotásuk alapján kapcsolatok felvetése, melyhez szükséges az emlékek megvalósításában szerepet játszó körülmények pontos ismerete. A külföldi példák vizsgálatának irányába történő elmozdulás nemzetközi platformra helyezhetné a tanulmányt, melyhez elengedhetetlen a kutatás további folytatása.

„Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült”

BIBLIOGRÁFIA

- Baku Eszter: Tradition and Liturgy: Centralising Tendencies of Lutheran Church Architecture in Hungary during the Interwar Period. *Periodica Polytechnica Architecture* Vol.44. (2013) No.1. 1-8.
- Baku Eszter: *Theory and Practice: Protestant Church Architecture between the Two World Wars. Architectura Hungariae* Vol.15. (2016) No.3. 133-146.
- Csikesz Sándor: *A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei*. Különlenyomat a Debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem 1933-1934. tanéve évkönyvéből, Debrecen 1935.
- Distel, Walter. *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Orell Füssli Verlag, Zürich 1933.
- Gál Szabolcs – Hevér Dominika: *„Az Úr asztala köré gyűlvén” Tiszáninnen és Tiszántúl két világháború között épült református templomai - Esettanulmány a református liturgikus tér 20. századi közösségi térszemléletének változásairól*. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék TDK, Budapest 2016.
- Gál Szabolcs – Hevér Dominika – Baku Eszter – Vukosavljev Zorán: *„Az Úr asztala köré gyűlvén” Tiszáninnen és Tiszántúl két világháború között épült református templomai*. In: Köllő Gábor (szerk.): *XXI. Nemzetközi Építéstudományi Konferencia: ÉPKO 2017*. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság (EMT), Csíksomlyó 2017. 58-62.
- Ferkai András: A nemzeti problematikája a két világháború közötti építészeti gondolkodásban. In: *Az ELTE Művészettörténeti Tanszékének munkatársai (szerk.): Sub Minervae nationis praesidio: Tanulmányok a nemzeti kultúra tárgyköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. ELTE Művészettörténeti Tanszék, Budapest 1989. 186-191.
- Ferkai András: Viták a nemzeti építészetéről 1930-39. *Építés-Építészettudomány* Vol.24. (1994) No.3-4. 255-278.
- Lackó Miklós: A két világháború között. *Budaepesi Negyed* [Internet] 1998/20-21. <<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00016/lacko.htm>> [megtekintve: 2017. 10. 22.]
- Lőrincz Zoltán: *„Ne hagyjátok a templomot.” A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója*, Budapest 2000.
- Medgyaszay István: *Templomstílusok*. In: Kovács J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Athenaeum, Budapest 1942.
- Pándy Tamás: *100 éves falu a városban - Pestszentimre*. Dr. Székely Endre Pestszentimre Tört. Társ., Budapest 1998. 195-198.
- Pecz Samu: *A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével*. Magyar Mémők és Építész Egyet. Közlönye, Budapest 1888.
- Ravasz László: A református templom. In: Kovács J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Athenaeum, Budapest 1942.

Róka Enikő: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány. *Ars Hungarica* Vol.24. (1996) No.2. 117-175.

Schulek János: Kísérletek új református templomstílus megteremtésére. In: Kováts J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Athenaeum, Budapest 1942.

Sipos Péter: Élet a Balatonnál a két világháború között. *História* [Internet]. 1999/056. <<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/99-056/ch25.html>> [megtekintve: 2017. 10. 22.]

Sturm, Leonard Christoph: *Architektonisches Bedenken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung* Hamburg 1712.

Sturm, Leonard Christoph: *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchenwohl anzugeben*, Augsburg 1718.

Tóth Ferenc: Csongrád Megye építészeti emlékei. Csongrád Megyei Önkormányzat [Internet] <http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Foldeak/pages/foldeak_epiteszeti_emlekei> [megtekintve: 2017. 10. 22.]

Várad József: *Református templomaink*. Borsodi Református Egyházmege, Miskolc 1987.

Várad József: *Dunamellék református templomai 1. rész; A Délpesti Egyházmege*. Diósgyőr, 1993.

Várad József: *Dunamellék református templomai 2. rész; A Vértessaljai Egyházmege*. Diósgyőr 1994.

Várad József: *Dunántúl református templomai 1. rész; A Mezőföldi Egyházmege*. Diósgyőr 2000.

Várad József: *Dunántúl református templomai 2. rész; A Tatai Egyházmege*. Diósgyőr 2001.

Várad József: *Dunántúl református templomai 3. rész; A Pápai Egyházmege*. Diósgyőr 2001.

Várad József: *Tiszáninnen református templomai*. Borsodi Református Egyházmege, Miskolc 1989.

Várad József: *Tiszántúl református templomai I.* Borsodi Református Egyházmege, Miskolc 1991.

Várad József: *Tiszántúl református templomai II.* Borsodi Református Egyházmege, Miskolc 1991.

Vukosavljev Zorán – Urbán Erzsébet – Danielisz Dóra – Baku Eszter: Formakövetés vagy -újítás? Hazai református templomépítészettünk a századfordulótól a rendszerváltásig. *Utóirat* Vol.17. (2017) No.93. 60-65.

Vukosavljev Zorán: A 20. század hazai református templomépítészetének tendenciái – Egy tipológiai rendszer alapvetései. *Architectura Hungariae* Vol.15. (2016) No.3. 157-170.

Vukosavljev Zorán: Space forming a community – community forming a space: Architectural evaluation of idealized form for Protestant Churches in Europe after 1918. *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea* Vol.5. (2017) 26-51.

ÁBRÁK FORRÁSA

01-56 Fotó, rajz, diagram, térkép, táblázat: Gál-Hevér Dominika, Gál Szabolcs

JEGYZETEK

- Schulek János: Kísérletek új református templomstílus megteremtésére. In: Kováts J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Athenaeum, Budapest 1942.
- Pecz Samu: *A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével*. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, Budapest 1888.
- Medgyaszay István: Templomstílusok. In: Kováts J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Athenaeum, Budapest 1942.
- Ravasz László: A református templom. In: Kováts J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Athenaeum, Budapest 1942.
- Csiksz Sándor: *A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei*. Különlenyomat a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1933-1934. tanéve évkönyvéből, Debrecen 1935.
- Baku Eszter: *Theory and Practice: Protestant Church Architecture between the Two World Wars. Architectura Hungariae* Vol.15. (2016) No.3. 133-146. A berendezés és az építészeti tér kapcsolata alapján a 20. századi református templomépítészet emlékeinek tipológiai rendszerezésére ad felvetéseket: Vukosavljev Zorán: A 20. század hazai református templomépítészetének tendenciái – Egy tipológiai rendszer alapvetései. *Architectura Hungariae* Vol.15. (2016) No.3. 157-170.; Vukosavljev Zorán – Urbán Erzsébet – Danielisz Dóra – Baku Eszter: Formakövetés vagy -újítás? Hazai református templomépítészettünk a századfordulótól a rendszerváltásig. *Utóirat* Vol.17. (2017) No.93. 60-65.
- A szakirodalom eddig nem tulajdonított nagy jelentőséget a Medgyaszay által sokat idézett Walter Distel alapmunkájának. Distel tanulmányában lényegesnek tartotta a magdeburgi konferencia eredményeit, amelyben többek között megjelölik a hosszázás teremtemplomok alkalmazását a centralizáló térképzéssel szemben. Distel, Walter. *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Orell Füssli Verlag, Zürich 1933. Érdekes, hogy a magyarországi szakirodalom nem tér ki erre a fontos kijelentésre, továbbá arra sem, hogy a gyakorlatban mennyire igazolódt be a megszabott irány helyessége. A kérdést nemzetközi szinten vizsgálja: Vukosavljev, Zorán: Space forming a community – community forming a space: Architectural evaluation of idealized form for Protestant Churches in Europe after 1918. *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea* Vol.5. (2017) 26-51.
- Pándy Tamás: *100 éves falu a városban - Pestszentimre*. Dr. Székely Endre Pestszentimre Tört. Társ., Budapest 1998. 195-198.
- Gál Szabolcs – Hevér Dominika: *„Az Úr asztala köré gyűlvén” Tiszáninnen és Tiszántúl két világ-*

- háború között épült református templomai - Esettanulmány a református liturgikus tér 20. századi közösségi térszemléletének változásairól.* BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék TDK, Budapest 2016.
10. Pecz, 196.
 11. Baku, i.m.
 12. Ferkai András: Viták a nemzeti építészetről 1930-39. Építés- Építészettudomány Vol.24. (1994) No.3-4. 255-278.
 13. Lackó Miklós: A két világháború között. *Budapesti Negyed* [Internet] 1998/20-21. <<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00016/lacko.htm>> [megtekintve: 2017. 10. 22.]
 14. Sipos Péter: Élet a Balatonnál a két világháború között. *História* [Internet]. 1999/056. <<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/99-056/ch25.html>> [megtekintve: 2017. 10. 22.]
 15. Tóth Ferenc: *Csongrád Megye építészeti emlékei.* Csongrád Megyei Önkormányzat [Internet] <http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Foldeak/pages/foldeak_epiteszeti_emlekei> [megtekintve: 2017. 10. 22.]
 16. Pecz, i.m.

AUS DEM INHALT

Zorán Vukoszáyev: *Denkmalschutz und Integrität*

Gebäude, die die kulturellen Traditionen unseres Landes, Städte und Dörfer tragen und - als herausragende Schätze der Umwelt - ihre Bilder definieren und unsere historische und nationale Identität gestalten, sind Teil des unersetzbaren Erbes der Geschichte, Kultur und Kunst unseres Landes. Diese Gebäude als Denkmäler sind - unabhängig von ihrer Eigentümerschaft - gemeinsame Kulturschätze der gesamten Nation, und es bedarf nationaler Kooperation, um sie zu schützen. Es ist ein öffentliches Interesse, ihre Erhaltung und angemessene Nutzung sicherzustellen und sie der gesamten Gesellschaft zugänglich zu machen. 229

András Fülöp: *Eine Barockkirche an der Grenze von Somogy und Tolna County. Daten zur Geschichte der römisch-katholischen Kirche in Kánya*

Das Dorf Kánya befindet sich im Komitat Somogy, südlich von Tab, zwischen malerischen Hügeln. Über den Name des Dorfes fällt diejenigen, die in Archäologie bewandert sind, wahrscheinlich die berühmte wagenförmige Urne ein. Der aus der Spätbronzezeit – frühe Eisenzeit stammende Fund kam in der 1930-er Jahre zum Vorschein in der Grenze des Dorfes, und heutzutage kann man im Mór Wosinszky Museum in Szekszárd ansehen. Jetzt möchten wir aber über die andere Sehenswürdigkeit des Dorfes, über die Römisch-Katholische Kirche diskutieren. Die Baugeschichte der kleinen Barockkirche enthält das gemeinsame Schicksal der südtransdanubischen kirchlichen Orte. Die Kirche steht bei der Mündung des nord-südlichen Wegs zwischen Tab und Bedegkér und des in diesem vom Osten, von Tengőd beitretenen Wegs. Die Renovierung der Fassaden begann aus Bewerbungsförderung am Ende 2013. 233

Dominika Gál-Hevér - Szabolcs Gál: *In Gemeinschaft am Tisch des Herrn*

Die Forschung konzentriert sich auf die calvinistische Linie der Reformation und ihre Kirchenkonstruktion, deren Epoche bisher wenig analysiert wurde. Im ungarischen Kirchenbau um die Jahrhundertwende wurde die Frage nach der Identifizierung des reformierten Kirchenbaus formuliert. Samu Pecz betonte die gemeinschaftliche Gestaltung des Raumes und der Zentrumbildung, er identifizierte sie als typische Raumform in der ungarischen Praxis, später - nach einem halben Jahrhundert - gab István Medgyaszay eine Analyse über die aktuellen Tendenzen. Doch die ideale Raumform war theologisch nicht genau definiert, die architektonischen Verpflichtungen zeigen eine gut identifizierbare Formeinheit durch die Theorie und die implementierten Kirchen. 244

Rita Karácsony: *Das Leben und Werk von Architekten, die im Jahre 1956 ins Ausland gezwungen wurden - Daten einer einjährigen architektonischen Untersuchung*

Nach der Revolution 1956 mussten viele Architekten und Architekt-Studenten aus Ungarn Zuflucht suchen. Während meiner einjährigen Forschung habe ich die Antworten auf solche Fragen gesucht, zum Beispiel welche Rolle die ungarische Unterricht und Erfahrungen während ihrer ausländischen Karriere spielte. Wie konnten sie die neuesten architektonischen Trends nach den ungarischen Erfahrungen anpassen? Mein Hauptziel war es daneben, mich mit den noch lebenden, 1956 ins Ausland fliehenden Architekten zu treffen und ihre Geschichten zu dokumentieren. In dieser Arbeit werden Pläne und Gebäude aus dem Zusammenhang herausgenommen, aber sie stellen gut dar, wer nach 1956 nach der Ansiedlung im Ausland welche Richtung wählte. Der Beginn der Karriere im Ausland wurde in fast allen Fällen durch die Erfahrungen an der Universität und in der eigenen und von den Staats- und (Kreis-) Räten beeinflusst. Die Architekten, die im Jahre 1956 ins Ausland gezwungen wurden, schlossen sich schnell der internationalen Architektur an, in der er sich definitiv an den Richtlinien einiger Tutoren und Meister an der Universität und ihren ersten ungarischen Arbeitsplätzen beteiligte. Sie hatten jedoch nicht die Möglichkeit, in der Entdeckung neuer Linien der ungarischen Architektur teilzunehmen. Mit einer mehr in die Tiefe gehenden Recherche der Karriere könnte eine Möglichkeit eröffnet werden, ungarische Pläne zu recherchieren, die auch im internationalen Kontext zu würdigen sind. 276

Erzsébet Urbán: *Hinter die Wand verborgen. Die Wiederherstellung des Palastes Salm und Schwarzenberg, mit der Ausgestaltung eines neuen gemeinsamen Empfangsgebäudes*

Eines des signifikantesten Bauerbe besitzendes Gebiet von Prag ist das Burgviertel, dessen wesentlicher Teil ist der Hrad Platz, dessen historischen Gebäuden während der Jahrhunderten vielfach umgebaut und rekonstruiert wurden. Nach der Zerstörungen durch Feuerbrünste, und der Umbauten wegen der Besitzerwechseln, die allerdings eine hohe baukünstlerische Qualität erweisen, infolge der nach dem Zweiten Weltkrieg realisierende politische Transformation die zwei emblematische Gebäuden des Platzes – das Palais Salm und das Palais Schwarzenberg – wurden in staatlichem Eigentum genommen, von hier aus waren nur wenige Quellen zu den regelmäßigen professionellen denkmalpflegerischen Arbeiten erreichbar. Die intensive Forschung der historischen Schichten der Gebäude trat bloß am Anfang der 2000-er Jahre in den Mittelpunkt der professionellen Aufmerksamkeit. In dieser Zeit übernahm die Nationalgalerie die Palais und ihr Ziel war die Errichtung mit einem Empfangsbüro gebundener Bildergalerie und eines Besucherzentrums. Parallel mit der äußeren und inneren denkmalpflegerischen Renovierung war wichtiger Teil der Planung die Platzierung des zeitgenössischen Empfangsbüros und die architektonische Formulierung. Die Bewerbung, die gewonnen hat des Tenders mit mehreren Runden sichert die historische Straßenansicht mit einer Lösung, die sie in den Innenhof zwischen den Palästen integriert. Ziel der Studie ist es, den renovierten Gebäudekomplex von der konzeptionellen Planung bis zur detaillierten Umsetzung abzubilden zu repräsentieren.295

Zorán Vukoszávyev: *Die Rekonstruktion der Festung Simontornya in den Jahren 1964-75*

„...die im 13. Jahrhundert gegründete Burg von Simontornya ist heute eines der kulturellen Zentren des Komitats Tolna. Die Episoden seiner langen, vielfältigen und wechselvollen Geschichte sollten - entsprechend der Intention der Denkmalrenovierung - von den Mauern, Fenstern, Türen, Innenräumen und Außenmassen der Burg abgelesen werden. Die Renovierung des Denkmals im letzten Jahrhundert hätte ein „schönes“, aber simuliertes Renaissanceschloss oder eine romantische, von Anjou stammende Ritterburg daraus entstehen lassen. Die Burg von Simontornya ist keines von ihnen - und es ist jedes zur gleichen Zeit. Es demonstriert authentisch die Zeichen der Größe und Tragik der Vergangenheit in all ihren Details, mit ihrer Darstellung sowie mit ihrer kulturellen Funktion möchte sie der Entwicklung unserer nationalen Selbsterkenntnis dienen.“ / So wie wir den meisterhaften Lauf des Selbstporträts einer Komposition sehen konnten - ein wenig Rückkehr zu den zwei Elementen der kritischen Linie: die Verspieltheit der Türen und Fenster würde gerne die Vielfalt der realisierbaren Wege des Architekten darstellen. Vergiss nicht: Wir sind nur wenige Jahre nach dem Venice Carter von 1964. Gleichzeitig verfestigt sich der künstlerische Ehrgeiz bei den längst zerstörten Gebäudeteilen zu einer hageren Haltung. Aber jetzt, heute rückblickend auf diese Diversifikation, offenbart sich die künstlerische Größe. Didaktisch konsistenter Ingenieur - sensibel inspirierter Komponist. Jemand, der Träume aus Konstellationen schafft - jemand, der Realitäten materialistisch realisiert. Klar knapp – Variationen erzählend. Personalisiert konspirativ- extrem authentisch. Die Burg von Simontornya, die vor uns steht, ist keine von ihnen - und alle zur gleichen Zeit.310

Márta Velladics: *Unseres 21. Jahrhundert*

Der Lenkungsausschuss für Kultur, Kulturerbe und Landschaft des Europäischen Rates arbeitete zwischen 2015 und 2016 eine Strategie für das 21. Jahrhundert des europäischen Kulturerbes aus. Ihr Ziel ist, Empfehlungen auszusprechen, die dazu beitragen, das kulturelle Erbe und seine Integration in das europäische soziale, wirtschaftliche und kulturelle Milieu und Kontext zu erhalten und zu nutzen. Die Strategie 21 analysiert die drei Hauptkomponenten des *Faro-Aktionsplans (Rahmenkonvention des Europarates über den Wert des Kulturerbes)*, skizziert ihre Wechselwirkungen mit dem kulturellen Erbe, erklärt Probleme und hilft dem Konsens mit Beispielen. Eine der Komponenten ist die soziale Komponente, sie nutzt die Komponenten des Erbes, um soziale Balance, Vielfarbigkeit und partizipative Regierung zu verwirklichen. Der zweite Aspekt betrifft die territoriale und wirtschaftliche Entwicklung, das Erbe als ein Faktor, der wirtschaftliche Anreize für eine nachhaltige Entwicklung bietet, die sich auf lokale Quellen wie Tourismus und Beschäftigung stützt. Die dritte Komponente ist Wissen und Bildung, der Schutz von Bildung und Forschung, die Verwirklichung des lebenslangen Lernens, die Darstellung von Qualität. Die durch die Strategie 21 erklärten komplexen Herausforderungen können durch eine integrierte institutionelle Struktur mit professionell fundierter Arbeit gelöst werden. Was bedeutet das 21. Jahrhundert für das ungarische Erbe? Es braucht festgelegte Prinzipien, eine sorgfältig formulierte Strategie, die auch die Strategie bezüglich der Denkmäler beinhaltet.310